

Lunds universitet
Historiska institutionen
HIS P 01, magisteruppsats
Seminarieledare: Kristian Gerner
Handledare: Lars Edgren
2008-06-05 14.15-16, Sal 2

Alunbruket i Andrarum

– Patriarkalism och sociala förhållanden 1758-1787

Bruksmagasinet, maj 2008. Författarfoto.

Innehållsförteckning

1. Inledning	
Syfte och frågeställningar	s 1
Avgränsningar och material	s 2
Teoretiskt ramverk	
Begreppsdefinition: patriarkalism	s 3
Paternalism och patriarkala relationer	s 4
Patriarkalism inom svensk bruksforskning	s 5
Sammanfattning patriarkalism	s 9
Metod	s 9
Forskningsöversikt	
Skuldsättningssystemet	s 10
Löneförhållanden vid svenska bruk	s 12
Missnöjesyttringar bland arbetare	s 12
Andrarums alunbruk	s 14
Bakgrund	
Brukets utveckling	s 15
Framställningen av alun	s 16
Arbetsförhållanden	s 18
Yttre omständigheter	s 19
2. Analys	
Perioden 1758-1768	
Förslag på löner och skuldsättning 1758	s 20
Löneavdrag 1758	s 21
Arbetaren Jöns Löfdal	s 22
De ”patriarkala institutionerna”	s 23
Anställningsformer och löner cirka 1760	s 25
Brevväxlingen mellan bruket och greve Carl Fredrik Piper 1767-1768	s 27
Permittering i maj 1768 samt skuldsättningens utveckling under 1760-talet	s 31
Förändringar i oktober 1768	s 35
Slutet för skuldsättningssystemet (?)	s 37
Stödet till de gamla och sjuka i praktiken	s 38
Klagomål 1770-1782	
Bergstingsprotokollet 1770	s 39
Helge Trulssons brev 1776	s 41
Brevet från bruksarbetarna 1776	s 41
Svaren från bruksledningen	s 43
Hot om strejk 1782	s 45
Arbetsnedläggelsen 1787	
Händelseförloppet	s 47
Domen	s 48
Tolkningen av strejken	s 49
Avslutning	s 49
3. Avslutande diskussion	
Patriarkalismen som tolkningsram	s 51
Patriarkalismens språkbruk	s 52
Synen på skuldsättningssystemet	s 53
Utblick	s 54
4. Käll- och litteraturförteckning	
Källor	s 55
Litteratur	s 56

1. Inledning

I Andrarum, beläget vid Christinehofs slott i Skåne, fanns under nästan 280 år vad som beskrivits som Skånes största industri, med storhetstiden på 1700-talet. Idag är det ett naturskönt område med endast knappt märkbara minnen från alunbrukets tid. Ett av de få hus som står kvar är Magasinet, som fungerade som brukets affär. Där hämtade arbetarna ut en del av sin lön i spannmål och andra förnödenheter. Den här uppsatsen handlar till stor del om magasinet, om löner, om skuldsättning och om relationerna mellan anställda och ägare. Det mesta av dessa relationer berör på ett eller annat sätt verksamheten i detta hus. Huset och bruksområdet är fortfarande i samma familjs ägo som det varit sedan tidigt 1700-tal; släkten Pipers.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är tvådelat, då det dels är att kartlägga en relativt outforskad period av brukets historia, som inte är närmare kommenterat i något av de översiktverk som finns om alunbruket. Dels är det att försöka tolka utvecklingen med hjälp av teoribildningen kring patriarkalism. Patriarkalism står i detta sammanhang för patronklient-relationer mellan arbetarna och brukspatronen. Fokus ligger på ett ämne som alltid har varit aktuellt: löneförhållanden. Även systemet med skuldsättning av arbetarna är i fokus, ett system som var mycket vanligt vid svenska bruk under denna period och som tidigare bruksforskning tolkat på olika sätt. Vad som gör just denna period intressant är att vi kan se fragment av arbetarnas reaktioner på förändringarna som introduceras, samt att det relativt detaljerade materialet ger en ganska klar bild av ett då vanligt system med skuldsättning.

Skälen till att studien behandlar förhållanden och relationer kring skuldsättning löner och arbetsförhållanden är dels att det bevarade materialet främst berör detta, dels att tidigare forskning inte närmare berört dessa punkter i alunbrukets historia. Med hjälp av detta hoppas jag kunna tillföra något till teoribildningen kring patriarkalism, samt forskningen kring skuldsättning. För att sätta dokumenten i sitt sammanhang kommer jag att ta hjälp av ekonomhistorikern Lennart Jörbergs forskning om pris på varor under den aktuella perioden. Mina frågeställningar är följande:

- Hur kan man utifrån den patriarkala teoribildningen analysera de sociala relationerna mellan patron och klient?

- Hur motiveras och formuleras de sociala relationerna konkret i det bevarade materialet?
- Kan man under den studerade perioden se uttryck för förändring av synen på skuldsättningssystemet och andra medel att hantera arbetskraften?

Avgränsningar och material

Alunbruket i Andrarum var i drift mellan 1637 och 1912 och var Sveriges första egentliga alunbruk och även det som var i produktion längst. Därmed spänner det över en omfattande period, och det finns ett stort källmaterial. Jag har valt just perioden 1758-1787 då källmaterialet är ganska omfattande och det är möjligt att göra en någorlunda rekonstruktion av perioden, samt att det är under denna period diskussionen kring skuldsättningssystemet är särskilt aktiv. Vad som är extra intressant ur denna uppsats synvinkel, är att det finns fragment av arbetarnas röster i det bevarade materialet, närmare bestämt brev från arbetarna till bruksledningen.

Själva tidsperioden är också intressant i sig, den engelske historikern E P Thompson har beskrivit perioden som att arbetarnas *underkastelse* byts till *förhandlingar*. Därmed inte sagt att situationen är den samma i Sverige, men det är onekligen en intressant iakttagelse för denna studie.¹

Undersökningen tar sin början i ett löneförslag från 1758, som är det första detaljerade dokument över såväl lön som skuldsättning. Detta var inledningen på en trettioårsperiod av såväl löneförhöjningar, permitteringar och skuldavskrivningar. Jag har valt att begränsa undersökningen till 1787, med arbetarnas nedläggelse av arbetet, med undantag för en viss utblick över de närmaste årens utveckling, som var av en annan art än under den studerade perioden.

Uppsatsen berör en knapp trettioårsperiod mellan 1758 och 1787 och materialet består i huvudsak av originaldokument från alunbrukets arkiv på Christinehofs slott. Jag har inventerat ett stort material och alla de dokument och brev som berör denna uppsats frågeställningar har tagits med.

I mindre utsträckning har jag också använt mig av avskrifter från Thure Nilsson arkiv om Andrarum, på Landsarkivet i Lund. Detta har jag använt i de fall då originalhandlingarna inte har återfunnits, för att kontrollera tillförlitligheten har jag jämfört ett antal sidor av hans avskrifter med originalhandlingarna (i de fall där de finns det vill säga), och då dessa

---

¹ Thompson, E P, *Herremakt och folklig kultur*, 1983 s 189.

överrensstämmer sluter jag mig till att hans avskrifter är tämligen säkra, med undantag från viss skillnad i stavning. I de fall då referenserna i källhänvisningarna har prefixet ”TNA” syftar hänvisningarna till Thure Nilsson arkiv, i övriga fall om inte annat anges till alunbrukets arkiv.

Materialet består främst av brev samt olika tabellsammanställningar från brukets sida, men även rättegångsmaterial.

Teoretiskt ramverk

Begreppsdefinition: patriarkalism

Begreppet patriarkalism har flera innebörder, och är idag starkt förknippat med forskning kring genusordning. I äldre betydelse stod begreppet för relationer mellan en patron och klient, och det är i denna betydelse begreppet används i denna uppsats. Inom bruks- och industriforskning och i denna uppsats står det för relationer mellan arbetsgivaren, patronen, och arbetaren, klienten. Paternalism och patriarkala relationer används som synonymer.²

E P Thompson menade likt den svenske historikern Lars Magnusson att paternalism ibland har fungerat som en svagare form av patriarkalism, vilket inte är fallet här och de använder inte själva begreppet i denna betydelse. Magnusson menar också att patriarkalism ofta används i två betydelser. Den första syftar på en planerad arbetspolitik där arbetsgivaren med hjälp av olika välfärdsinstitutioner syftar till att uppnå kontroll. Den andra betydelsen har lanserats av den engelske historikern Patrick Joyce som en beteckning på hur det engelska samhällets fabriksmiljöer efter 1850 i sig själva skapar grunden till patriarkalism, något som arbetsgivarna inte var sena att utnyttja.³

Historikern Börje Harnesk nämner fyra skäl för att ett samhälle ska kunna kallas *patriarkaliskt*; att parterna inte får vara jämlika, att båda parterna måste bidra med sin del, att relationen ingriper i parternas hela liv, samt att förhållandet kännetecknas av ömsesidighet och olikhet.⁴

---

² För en övergripande diskussion av begreppets utveckling, se t ex Ankarloo, Bengt, ”Patriarkatet” i *Scandia* 1999:1. För en diskussion om patronklient inom det högre politiska etablissamanget, se t ex Droste, Heiko, ”Språk och livsform” i *Scandia* 1998:1.

³ Magnusson, Lars, 1987, ”Patriarkalism och social kontroll” i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* Nr 33 s 47-48. Thompson, E P, *Customs in Common*, 1993, s 19.

⁴ Harnesk, Börje, ”Patriarkalism och lönearbete” *Historisk Tidskrift* 1986:3 s 330.

Paternalism och patriarkala relationer

E P Thompson ägnade större delen av sin forskning åt utvecklingen i 1700-talets England. Han menade att relationerna mellan arbetare och adel under denna period ofta karakteriseras som paternalistiska, men att detta begrepp är problematiskt. Detta då uttrycket oftast ger ett uppifrånsperspektiv på de sociala relationerna och att termen enligt författaren ger intryck av positiva relationer ansikte mot ansikte.⁵ Samtidigt skriver han att termen inte är obrukbar, eftersom den inte är sämre än andra generaliserande termer som till exempel termen *demokratisk*.⁶

Vad som Thompson menar är särskilt utmärkande för 1700-talets utveckling är att de paternalistiska relationerna börjar vittra sönder, även om det inte kom att innebära någon kris för den gamla ordningen, så vida de gamla förutsättningarna uppfylldes. Vad som var kärnan i dessa förutsättningar för de paternalistiska relationerna mellan arbetare och adel var *ömsesidigheten* mellan parterna, det vill säga att båda förväntades uppfylla vissa krav. Författaren menar att kontrollen över de mindre bemedlade kan uttryckas som en kulturell *hegemoni*, där auktoriteten tycks vara helt given av naturen, och där vissa protestyttringar kan vara möjliga men större uppror uteslutna. Vad som ytterligare förstärkte hegemonin enligt Thompson var att relationerna mellan adeln och arbetarna i 1700-talets England ofta var indirekta, då godsägarna var frånvarande och en mellannivå med förvaltare istället var den mest direkta kontakten.⁷ Thompson menar att begreppet hegemoni är värdefullt för att förstå 1700-talets sociala relationer, åtminstone fram till 1790-talet.⁸

1700-talets förändringar bestod till stor del i att det fria lönearbetet ersätter de tidigare halvfria formerna, samtidigt som adel och godsägare fortfarande hade bilden av arbetaren som ofri. Thompson visar på hur mycket av klagomålen mot arbetare gällde framför allt deras bristande disciplin, oregelbundna sysselsättning, och otillräckliga ekonomiska beroende. Klagomålen tyder vidare på att arbetarna tycks ha motsatt sig mer kontroll och disciplin, och Thompson menar sig se embryot till den fria arbetarens mentalitet i 1700-talets utveckling.⁹

Andra viktiga förändringar i 1700-talets samhälle var förutom en begynnande valfrihet för arbetare, även att icke-monetära löneformer började försvinna, för att istället räknas om i pengar, vilket minskade kontrollen från arbetsgivaren över arbetarna. Thompson har vidare beskrivit förändringen som att underkastelsen byts till förhandlingar mellan parterna, om än

---

⁵ Thompson, 1983 s 142, 145, 187.

⁶ Thompson 1993 s 24.

⁷ Thompson 1983 s 155, 195-196. Här kan man även jämföra med den svenska diskussionen om hustavlans betydelse, se nedan.

⁸ Thompson 1993 s 86-87.

⁹ Thompson 1983 s 187-189. Detta är också centralt i hans klassiska *The Making of the English Working Class*.

ojämnlika. Åtminstone för England ledde detta till en period av större frihet för arbetaren, en frihet som var större än i den begynnande industrialiseringen.¹⁰

Patriarkalism inom svensk bruksforskning

Det finns ganska omfattande svensk forskning om patriarkalism som benämning på sociala relationer och en viktig fråga är hur begreppets ideologiska betydelse förändrats över tid. Generellt menas att fram till 1800-talet hämtade patriarkalismen främst sin legitimitet från det äldre feodala samhället, ofta kopplat till relationen husbonde - tjänstehjon.¹¹ Här är det viktigt att nämna hustavlans betydelse. Hustavlans betydelse var viktig i det äldre bondesamhället, och spreds genom katekesen. Enligt kyrkohistorikern Hilding Pleijel spelade hustavlans en stor roll för människors uppfattning av livet, då den lärde ut läran om tre stånd, ett kyrkostånd, ett världsligt stånd, samt ett hushållsstånd. Människorna var samtidigt på olika sätt delar av alla stånd, då till exempel kungen var en del av det politiska ståndet, men i kyrkan enbart en åhörare.¹²

Samtidigt som hustavlans betydelse haft stor betydelse är det problematiskt att som Pleijel enbart spåra ursprunget för patriarkalismen tillbaka till hustavlans och katekesen, bland annat då liknande fenomen har observerats även i andra länder. Harnesk har också diskuterat att även om hustavlans kan ha fungerat som en idealmodell hur relationerna mellan patron och klient borde fungera är det inte en legitimering av makten, då det inte ger klienten någon rätt att motsätta sig patronen vid missförhållanden.¹³

Harnesk diskuterar hur denna ur bondesamhället rotade patriarkalism även varit inflytelserik för det tidiga industrisamhällets disciplinering av arbetare, vilket även Thompson nämner ovan, och det är i denna roll begreppet skall förstås i detta sammanhang. Här kan också konstateras att Harnesk emellanåt tycks säga emot sig själv, då han ovan hävdar att den första formen av patriarkalism med hustavlans som bas inte gav klienten rätt att göra motstånd.¹⁴

I sin doktorsavhandling från 1990 har Harnesk ett annat perspektiv på patriarkalismen, och menar att det är ett senare fenomen och att tjänstefolkslagstiftningen (som ingår i hans undersökning) inte alls motiverades med patriarkala ideal.¹⁵ I samma verk släpper han även

---

¹⁰ Thompson 1983 s 188-191.

¹¹ Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen* 1999 s 164.

¹² Pleijel, Hilding, "Patriarkalismens samhällsideologi" i *Historisk Tidskrift* 1987:2 s 223. För kritik av Pleijel, se t ex Harnesk, Börje, "Den föränderliga patriarkalismen, *Historisk Tidskrift* 1987:2.

¹³ Harnesk, Börje, *Legofolk*, 1990 s 41.

¹⁴ Harnesk 1986 s 329.

¹⁵ Harnesk 1990 s 43.

på kriteriet om olikhet, då han menar att det är kännetecknande för alla relationer. Lars Edgren menar i sin opposition på avhandlingen dock att det viktiga med just patriarkalismen är att ömsesidighet och olikhet på samma gång utmärker relationen.¹⁶ Edgren gör också en modell över de patriarkala relationerna, som han menar enligt Harnesk motiverats på tre sätt:

1. En teokratisk legitimering liknande Gud Faderns och som sedan sätter sin prägel på ett hierarkiskt system av under- och överordning.
2. En modell som utgår från ett samhällskontrakt där undersåtarna är underordnade staten.
3. Att det är ömsesidiga relationer som legitimerar relationen, det vill säga en sekulariserad och individualiserad patriarkalism.¹⁷

Dessa tre punkter överensstämmer också väl med de tre typer av patriarkalism som annan forskning diskuterat, vad som är särskilt intressant är förstås huruvida det går att särskilja dem. Den andra formen av patriarkalism anses ha naturrättslig grund och yttrade sig i huvudsak i debatten om fattigvården under första halvan av 1800-talet, vilket Börje Harnesk undersökt. Denna form bygger på en tanke om ett fördrag mellan parterna, med ömsesidiga skyldigheter och plikter. Enligt Harnesk skiljer sig denna från den äldre patriarkalismen just genom ömsesidigheten vilket han menar inte är karakteristiskt för den äldre typen med hustavlans som bas.¹⁸

Den tredje formen brukar tjäna som beskrivning av relationerna mellan arbetsgivare och löntagare kring slutet av 1800-talet och det är den i svensk forskning mest undersökta typen av patriarkalism (om man nu ska göra en särskiljning). Exempelvis menade Anders Florén i en artikel från 1991 att man inte bör ”läsa tillbaka 1800-talets patriarkala relationer mellan arbetare och kapitalister” på äldre förhållanden.¹⁹ Historikern Ulf Magnusson menar att det äldre svenska brukssamhället inte var patriarkalt utan förkapitalistiskt och inte annorlunda än bondesamhället, vilket historikern Mikael Ottosson menar är en förenkling. Detta då hushållet inte kan ha varit den huvudsakliga produktionsenheten fram till industrialiseringen. Snarare måste bruksledning ha haft någon form av medveten politik vad gäller arbetskraften.²⁰ Magnusson menar i sin avhandling från 1996 att den patriarkala bruksorten inte uppstod förrän i slutet av 1800-talet, och att förhållandet mellan bruksledning och arbetare tidigare

---

¹⁶ Edgren, Lars, ”Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen” i *Historisk Tidskrift* 1991:1 s 109.

¹⁷ Edgren 1991 s 110.

¹⁸ Ottosson 1999 s 166.

¹⁹ Florén, Anders, ”Klasskamp utan fackförening” i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1991:1 s 18. Andra exempel är Thommy Svenssons *Från ackord till månadslön*, 1983, samt *Boken om Jonsered. Samhälle och idrott*, (red) Thommy Svensson och Bo Andersson, 1985.

²⁰ Ottosson 1999 s 167. Jfr Magnusson, Ulf, *Från arbetare till arbetarklass*, 1996 s 65.

inte skiljde sig från det inom det agrara samhället i övrigt, och i huvudsak hämtade sin ideologi ifrån hustavlan. Detta är i linje med Pleijel vad gäller själva ursprunget till ideologin, men han har ett helt annat tidsperspektiv.²¹

Delvis i motsats till ovanstående klassificering av begreppet, har Ottosson i sin avhandling *Sohlberg och surdegen, Sociala relationer på Kosta Glasbruk 1820-1880* en diskussion kring begreppet patriarkalism utifrån svenska förhållanden. I sin avhandling använder han begreppet som ett uttryck för arbetsrelationer och pekar på problem med hur begreppet har använts. Han utgår i stor utsträckning ifrån Thompsons diskussion kring begreppet, men diskuterar även hur svensk forskning problematiserat relationerna mellan bruksledning och arbetare.²² Ottosson menar att brukssamhällena ofta faller utanför denna diskussion, då de som tidiga industrier (eller vad som också brukar betecknas protoindustrier) inte riktigt passar in.²³

I relationen mellan den svenska forskningen kring patriarkalism och brukssamhällena menar Ottosson att forskningen tolkat vissa fenomen på bruken som *patriarkaliska institutioner*. Med detta åsyftas en på svenska bruk vanlig företeelse som innebar att en del av lönen betalades ut som fri bostad och/eller livsmedel, sjukvård och pensioner. Enligt Ottosson har detta tolkats utan någon djupare problematisering huruvida detta var ideologiskt betingat eller ej. Andra forskare har till exempel pekat på att till exempel bostadssituationen kan ha varit en mer praktisk orsak till dessa förmåner, då bruken ofta låg belägna på landsbygden var viss infrastruktur nödvändig. Ottosson nämner också att det för äldre perioder finns luckor i kunskapen om hur de patriarkala relationerna kunde komma till uttryck, som allmänna konstateranden att patriarkalism var fallet, utan närmare förklaring av *hur* den yttrade sig. ”I regel ses brukspatronerna som stränga men samtidigt goda och hjälpsamma.”²⁴

Trots viss kritik ovan menar Ottosson att begreppet patriarkalism är applicerbart på äldre svensk brukshistoria och han använder det själv i sin studie av Kosta 1820-1880. Han går igenom vad han kallar de patriarkala institutionernas förekomst, beträffande Kosta var den främsta delen av lönen den fria bostaden, som här var av generellt hög kvalitet, men kopplad till den anställdes sociala position. Utöver bostad nämner han även sjuk- och fattigvård samt pensioner som en patriarkal institution, tillsammans med skuldsättningen, vilken diskuteras vidare i forskningsläget.²⁵ Även i äldre forskning ses äldrevård som ett typiskt patriarkalt

---

²¹ Magnusson 1996 s 62, 64-65.

²² Ottosson 1999 s 164.

²³ Ottosson 1999 s 164-166.

²⁴ Ottosson 1999 s 166.

²⁵ Ottosson 1999 s 169-170.

tecken, att arbetsgivaren ansågs ha skyldighet att se om sina anställda vid sjukdom och ålderdom.²⁶ Ulf Magnusson menar dock att naturaförmånerna inte är ett säkert kriterium för patriarkal omsorg utan menar istället att de flesta institutionerna istället är ekonomiskt betingade eller med tydliga ”repressiva inslag”.²⁷ Därmed finns en viktig skillnad i synen på förmånerna, om de var uttryck av välvilja eller repression.

En viktig slutsats i Ottossons avhandling är att han menar att det är svårt att skilja mellan patriarkalismen före och efter industrialiseringen, då det förutsätter att det före år 1800 inte fanns några kapitalistiska drag i samhället, samt att det i det sena 1800-talets ”industripatriarkalism” inte förekom feodala inslag. Istället bör man se patriarkalism som ett uttryck för maktutövning och i ett konfliktperspektiv.²⁸

Ett perspektiv liknande Ottossons på 1700-talets sociala relationer ges av historikern Per-Arne Karlsson som genom framför allt studier av bergstingsprotokoll från 1700-talet visar hur allmogens bild av arbetsorganisation under perioden 1695-1730 var konstruerat kring ömsesidighet, det vill säga att man hade både rättigheter och skyldigheter gentemot bruksledningen. Karlsson menar i likhet med flera andra att relationerna mellan bruksägare och arbetare kan betecknas som ett led i en feodal tradition, att jämföra med relationen mellan husfader och hushållsmedlemmar. Karlsson betecknar detta ”patriarkalism” och hänvisar i likhet med Pleijel till katekesen som sammanfattning av läran.²⁹

Karlsson menar att relationerna kan benämnas ”ömsesidighetsattityder” där rättigheter och skyldigheter hela tiden stod i motsats till varandra; arbetaren hade rätt till skälig ersättning men också skyldighet att underordna sig auktoriteten. Samtidigt ser han en stor skillnad på utvecklingen mellan 1730-1770 då allmogen inte längre undviker konflikter med bruksägarna. Detta förklarar författaren med en självmedvetenhet hos allmogen, samt att andra delar av samhället var ivriga att stödja allmogen som ett led att bekämpa de privilegierade järnbruken, som är hans undersökningsområde. Karlsson menar också att allmogen då uppfattade sig som husfäder i sig själva och istället hävdade sina egna rättigheter.³⁰ Här kan noteras en stor skillnad jämfört med Harnesks forskning.

Avslutningsvis kan nämnas att ekonomhistorikern Eli Heckscher menade att de patriarkaliska förhållandena vid de svenska bruken medförde ett starkt tryck på arbetarna och

---

²⁶ Montelius, Sigvard – Utterström, Gustaf, Söderlund E., *Fagerstabrukens historia V, Arbetare och arbetarförhållanden*, 1959 s 134.

²⁷ Magnusson 1996 s 64,

²⁸ Ottosson 1999 s 253-54.

²⁹ Karlsson, Per-Arne, *Järnbruken och ståndssamhället*, 1990 s 237-241.

³⁰ Karlsson 1990 s 241-47.

att detta inte var något som bruksledningen alltid bekymrade sig över.³¹ Samtidigt menar historikern Sigvard Montelius att arbetarna först i samband med industrialiseringen blev mer medvetna om sin situation, medan man tidigare ansett sig stå högre än bondeklassen. En nyare studie visar dock att bondesamhället under 1700-talet genomgick stora förändringar och fick en allt säkrare ekonomisk bas, vilket gjorde skillnaderna mellan bruken och bondesamhället mindre.³²

Sammanfattning patriarkalism

Tidigare svensk forskning har i stor utsträckning fokuserat på en senare form av patriarkalism, i ett modernare samhälle. Bruksforskningen har mest pekat ut patriarkala institutioner, utan närmare problematisering kring vad de innebar för interaktionen mellan patron och klient. Istället bör man liksom Thompson och Ottosson fokusera på hur begreppet konkret uttrycktes och på interaktionen mellan parterna för att på så sätt försöka bygga upp en mer komplicerad och koncentrerad bild av de sociala relationerna i det svenska brukssamhället. Harnesk skriver i sin avhandling att ömsesidighetsattityderna där husbonden ömt ska vårda sina underordnade och dessa ska betala tillbaka med sin flit, är en relativt sen företeelse i svensk historia. Många forskare har som ovan nämnts menat att den så kallade industripatriarkalismen inte uppstod förrän det sena 1800-talet och att det inte går att tillämpa på äldre förhållanden.

Om man ska sammanfatta själva kärnan i de patriarkala relationerna, som den uttrycks ovan, står *välvilja* i centrum. En godtycklig välvilja från patronens sida, som i sin tur skall återgäldas med underdånighet av klienten och det är här det bytet av relationer sker. Därmed kan patriarkalismen beskrivas som ett sätt att upprätthålla maktrelationer, där förutsättningen är välvilja. Hur finner jag konkreta utslag för patriarkalismen?

Metod

Genom att analysera språkbruket i korrespondens och bergstingsprotokoll, samt arbetarnas förmåner hoppas jag finna uttryck för patriarkalism. Konkret kommer jag att leta efter uttryck för en godtycklig välvilja från patronens sida, och vördnad och underdånighet från arbetarnas sida.

Jag kommer att analysera korrespondensen mellan brukspatronen, greve Piper, samt bruksarbetarna och ledningen på bruket i de för analysen aktuella frågorna Ägaren var

---

³¹ Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia volym 2 – Det moderna Sveriges grundläggning första halvbandet*, 1949 s 474.

³² Montelius 1959 s 142-143, Karlsson 1990 s 31.

nämligen själv inte bosatt på området, något som enligt Thompson tenderade att förstärka patronens hegemoni. Kvantitativa uppställningar över skuldsättning och permittering är inkluderade för att tolka skuldsättningens betydelse.

Metoden kan beskrivas som hermeneutisk då jag anser att man i tolkningen av materialet bör ta hänsyn till författarnas intention och motiv bakom texten för att kunna kommentera det patriarkala inslaget i texterna.³³

Forskningsöversikt

Skuldsättningssystemet

Av stort intresse för denna studie är systemet med skuldsättning och krediter, som var utbrett på de svenska brukena. Konkret bestod detta av att arbetarna inte fick ut hela sin lön i pengar, utan istället kunde ta ut framför allt spannmål i brukets magasin/affär. Att systemet brukar förknippas med skuldsättning beror på att arbetarna ofta kunde ta ut varor för mer än vad man tjänade i lön, det vill säga skapa en skuld. Forskningen har tolkat detta på olika sätt, till exempel av historikern Bertil Boëthius som ett sätt från arbetsgivarens sida att hålla kvar arbetskraften på bruket.³⁴ Forskare som Ottosson menar att systemet kan ha fungerat som en trygghet för arbetarnas försörjning under sämre tider. Samtidigt pekar även Ottosson på att skuldsättningen kan ha skapat ett beroendeförhållande, och att skuldsättningen tycks ha varierat beroende på den anställdes position, där de med högre inkomster hade högre skuld. Detta kan tolkas som ett sätt att binda den viktigaste arbetskraften, men också som att dessa även var mest kreditvärdiga.³⁵ Montelius pekar i ett annat verk på samma fenomen, och för fram åsikten att brukena försökte kontrollera skuldsättningen på detta sätt genom att de med bäst chanser att betala tillbaka skulden också fick mest kredit.³⁶

I sin studie visar Ottosson på att skuldsättningen inte var ett hinder för en rörlig arbetskraft, då Kosta glasbruk betalade skulderna för de man rekryterade från andra bruk, och även på att skulderna kunde överföras mellan glasbrukena. Detta är i sig inget nytt forskningsrön, då Montelius 1959 konstaterade angående Fagerstabruken att skulder emellanåt överfördes. En annan historiker, Gustaf Utterström har i sin studie av Fagerstabruken under 1800-talet funnit att skulder emellanåt efterskänktes av bruksledningen.³⁷

---

³³ Jfr Dahlgren, Stellan – Florén, Anders, *Fråga det förflutna*, Lund 1996 s 273-280.

³⁴ Boëthius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk*, 1951 s 333.

³⁵ Ottosson 1999 s 174-175.

³⁶ Montelius, Sigvard, *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1785*, 1962 s 268.

³⁷ Ottosson 1999 s 176-177, Montelius 1959, s 48, Utterström, Gustaf, *Fagerstabrukens historia* 1959 s 328-329.

Anders Florén studerar i sin avhandling *Disciplinering och konflikt* social organisering av arbete vid Jäders bruk mellan åren 1640-1750. Skuldsättningen kan enligt Florén ses som ett sätt att från bruksledningens sida utöva en hållhake på främst arbetaren eller bonden, i första hand knutet till arbetarens eller hantverkarens/bondens egendom. Syftet var att utöva ett ”utomekonomiskt tvång”.³⁸ Författaren nämner också att skuldsättningen hade ett visst samband med flyttning; vid de svenska stångjärnsbruken fick den skuldsatte inte flytta, men han visar att vid Jäders bruk fanns inget sådant krav.³⁹

Montelius menade att beträffande skuldsättningens betydelse för kvarhållande av arbetskraft, är det viktigt att inte dra för stora slutsatser då det under långa perioder under 1700-talet på ett av de bruk han studerat istället fanns tillgodohavanden hos bruket för de anställda. Han menar också att bruksägarna var bekymrade över för stor skuldsättning av de anställda, vilket kunde leda till likgiltighet hos arbetarna. Montelius studerade järnbruk i Fagerstaområdet, där en stor del av arbetarna var smeder eller hade någon annan form av yrkeskunnande, i stor utsträckning ursprungligen härstammande från utlandet. Detta hade betydelse dels för att de med sitt kunnande var svårare att ersätta, och för att de med sitt ursprung var mindre benägna att flytta.⁴⁰

Montelius menade också i anslutning till skuldsättningssystemet att man inte kan se någon strategi från arbetsgivarnas sida att skuldsätta arbetarna genom oskäligen priser i magasinet, och visar med stöd av forskning, att magasinerna ofta drevs till självkostnadspris. Vad han *inte* förklarar är däremot varför skuldsättningen i så stor utsträckning var nödvändig, förutom hänvisningar till missväxt och krig. Boëthius pekade på inflationen som under senare delen av 1700-talet tillsammans med reglerade löner resulterade i kraftigt försämrade förhållanden för arbetarna. Hans undersökningsmaterial ger slutsatsen att trots prisförändringar var uttagen i bruksmagasinen i stort sett oförändrade, och resultatet av detta blev en väldig ökning av skuldsättningen. I ett senare verk menar Montelius att orsaken till utvecklingen var att lönerna var så låga att arbetarna inte kunde klara sig på lönen, vilket resulterade i ökad skuldsättning.⁴¹ Heckscher skriver om skuldsättningen att de höga beloppen medförde att stora belopp fick efterskänkas, men att detta knappast kan ha varit en omedveten strategi och att det övergripande syftet över alla andra var bindningen till bruket. Här ska också tilläggas att för vissa bruk och arbetare, till exempel hammarsmeder, fanns viss lagstiftning mot överdrivna

---

³⁸ Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt*, 1987 s 93. För exempel på skuldsättning från de svenska bruken gentemot bönder, se till exempel Jonsson, Per, *Finntorparna i Mängen*, 1989, s 47-50.

³⁹ Florén 1987 s 101.

⁴⁰ Montelius 1959 s 48-49, 16, 22 .

⁴¹ Montelius 1959 s 92, 112. Boëthius 1951 s 331-332, Montelius 1962 s 267.

krediter och om avskrivning av skuld för avlidna arbetare.⁴² Detta gällde dock inte Andrarums alunbruk.

Vad gäller alunbruket i Andrarum är ett problem med den traditionella forskningen om skuldsättning att den inte är helt applicerbar, då arbetskraften i Andrarum där i huvudsak inte hade någon form av yrkesutbildning, och produktionen var likartad under hela brukets tid. Därmed är den inom bruksforskningen observerade förändringen mellan äldre produktionsformer och manufaktur under i huvudsak 1800-talet av mindre betydelse, vilket inte gör en prövning av förhållandena i Andrarum ointressant.⁴³

Löneförhållanden vid svenska bruk

Montelius diskuterar hur lönen kom att påverkas av lagstiftning från staten, men att arbetarnas ställning generellt försämrades under 1700-talet, mycket beroende på inflation och en ökande befolkning. Löneförändringar var ofta fasta och skedde efter ett reglemente, med reservation för lokala överenskommelser. Montelius gör heller ingen särskild skillnad vid om patronen var bosatt vid bruket eller förhandlingar skedde via inspektorer. Vid själva löneförhandlingarna tycks patronen personligen oftast ha deltagit.⁴⁴

Vad som är intressant för denna uppsats är hur lönerna togs ut, det som Ottosson pekat på som av stor betydelse för den patriarkala situationen på bruket. Montelius refererar till en medeltida tradition med att arbetarna kunde hämta ut varor i arbetsgivarens magasin som sedan räknades från lönen, något som var utbrett bland de svenska bruken. Utöver detta fanns även andra förmåner, främst fri bostad.⁴⁵ Boëthius menar att i sämre tider var det fördelaktigt för arbetarna att ha ett magasin att hämta ut varor från, men att det normalt var mer fördelaktigt att få ut sin lön i kontanter, vilket inte alltid var fallet.⁴⁶

Missnöjesyttringar bland arbetare

Då det förekommer ett visst missnöje bland arbetarna i Andrarum under denna uppsats undersökningsperiod har jag valt att inkludera relevant forskning. Edgren skriver i sin avhandling *Lärling – gesäll – mästare* att ”[ö]verallt där lönearbete har förekommit har arbetare haft undandragandet av sitt arbete som ett påtryckningsmedel vid konflikter.”⁴⁷ Arbetarhistoriker har trots detta i stor utsträckning fokuserat på den period av historien då

---

⁴² Heckscher 1949 s 470-472.

⁴³ Se till exempel Ottosson 1999 s 228 för skillnader mellan nyare och äldre produktionsformer.

⁴⁴ Montelius 1959 s 56-57, 64, 79-80. Se även Karlsson 1990 s 56.

⁴⁵ Montelius 1959 s 89, 122, se även Ottosson 1999 s 169, 174-175. Se även Utterström 1959 s 259-260.

⁴⁶ Boëthius 1951 s 241.

⁴⁷ Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare*, Lund 1987s 243.

fackföreningarna växte fram. Tidigare arbetarupplopp och missnöjesyttringar har ofta negligerats, fokus ligger oftast på den industriella revolutionens betydelse. Thompsons *The Making of the English Working Class* är ett exempel på ett mellanting, då han beskriver 1700-talets arbetare som embryot till arbetarnas organisering och till arbetarnas klassmedvetande. Genom frikyrkliga rörelser och influenser från fritänkare växer arbetarnas uppror från ”pöbelupplopp” till organiserade och disciplinerade protester.⁴⁸

I introduktionen till *Before the unions, Wage earners and collective action in Europe, 1300-1850* framgår att nyare forskning (1994) har identifierat ett antal bakomliggande motiv för missnöjesyttringar. Det för detta sammanhang viktigaste motivet är insikten bland arbetarna om möjligheten att använda sig av strejker, arbetsnedläggelse eller våld för att nå sina mål.⁴⁹

Florén har i en studie av arbetskonflikter inom den protoindustriella järnindustrin poängterat skillnaden mellan dagligt motstånd och organiserad konflikt. Det dagliga motståndet karakteriseras av att individen eller gruppen inte accepterar förhållanden inom produktionen och typiska reaktioner är förskingring eller flykt. Det dagliga motståndet kunde också övergå i organiserade protester.⁵⁰ Florén ger exempel på bönder som under 1718-1720 vägrade infinna sig i järnbruken och hänvisar till Karlssons diskussion kring stärkandet av allmogen. Han ger också ett exempel på en regelrätt strejk vid Jäders bruk 1737.⁵¹ Slutligen konstaterar Florén att smederna vid de svenska järnbruken hade en så pass stark ställning att de kunde ge uttryck för sitt missnöje genom till exempel förskingring eller vad han kallar ”illicit trade”.⁵² I en annan artikel nämner han andra påtryckningsmedel, som till exempel hot om uppsägning, vilket förutsatte en brist på skickliga hantverkare.⁵³

Problemet med Floréns studie är att det ger lite utrymme åt mer spontana missnöjesyttringar, och därför kan det vara relevant att nämna Thompsons klassiska studie ”De engelska massornas moraliska ekonomi”. Han menar att det i de flesta av 1700-talets massaktioner fanns en övertygelse bland deltagarna att de försvarade sina traditionella rättigheter och att man hade stöd i en form av allmän samstämmighet. Thompson nämner också att missnöje ofta uppstod om vikter och mått, ”[s]å värdefullt var den fattiges säd att ett

---

⁴⁸ Thompson, E P, *The Making of the English Working Class* 1966 s 830-831.

⁴⁹ Lis, Catharina – Lucassen, Jan – Soly, Hugo, ”Introduction” i *Before the unions, Wage earners and collective action in Europe, 1300-1850* 1994 s 8.

⁵⁰ Florén, Anders, 1994, ”Labour Conflicts in Proto-Industrial Iron Produktion” i *Before the unions, Wage earners and collective action in Europe, 1300-1850* s 98.

⁵¹ Florén 1994 s 103-104.

⁵² Florén 1994 s 111.

⁵³ Florén, 1991 s 16.

löst packat mått kunde kosta honom en dag utan bröd.”⁵⁴ Thompsons bidrag är också viktigt då till exempel Jäders smeder hade en annan position än Andrarums bruksarbetare. Smederna hade stort yrkeskunnande medan alunbruksarbetet var förhållandevis okomplicerat och krävde ingen vidare utbildning för arbetarna.⁵⁵

Christian Simon har i ”The Calico Printers in Europe” visat på typiska, eller som han kallar standardiserade, uttryck för hantverkarnas missnöje och nämner kollektiva petitioner och arbetsnedläggelse. Simon väljer att inte benämna arbetsnedläggelserna strejker, då detta implicerar en välorganiserad aktion.⁵⁶

Boëthius ger i sin studie av bergshanteringens arbetare exempel på hur åtta arbetare vid Kopparberget 1665 lämnade arbetet efter att deras löner sänkts. Vid följande rättegång lovade de dock att alltid arbeta och blev straffade med böter. Han ger även senare exempel på hur lönedispyter gått till tinget och resultatet blev inte alltid till arbetarnas nackdel. Flera större strejker, till exempel vid Stora Kopparberget 1696 beskrivs också, under ett år präglad av missväxt, och ett antal av ledarna dömdes till stränga straff.⁵⁷

Slutsatsen av detta är att resultatet av de olika missnöjesyttringarna var varierat, men att större aktioner som strejker tycks ha straffats hårt.

Andrarums alunbruk

De främsta övergripande skildringarna av alunbruket i Andrarum, är Elof Stoltz *Andrarums alunbruk en försvunnen bruksbygd* från 1932, Johan Nihléns *Andrarums alunbruk* från 1956 samt två artiklar av Anna Svensson i *Ale, Historisk Tidskrift för Skåneland* 1973 och 1974. Det finns även ett avsnitt i *Alun och ark, kalk och krut, Kring fyra gamla skånska bruk*, av P. Gunnar Andersson från 1974, men denna bygger i stor utsträckning på Stoltz och Nihléns verk. Vad beträffar nyare forskning finns två c-uppsatser från historiska institutionen i Lund, *Arbetsförhållanden på Andrarums alunbruk* från 1996 av Anders Ericsson samt *Kvinnors liv och verksamhet vid Andrarums Alunbruk under 1700-talet* av Åsa Kihlstedt, där den förra främst behandlar Andrarum som exempel på en protoindustri och den senare främst som förstås av titeln, kvinnornas förhållanden.

---

⁵⁴ Thompson 1983 s 67. Citat s 92.

⁵⁵ Ett svenskt verk på samma tema som Thompsons är Rolf Karlboms *Hungerupplopp och strejker 1793-1867*, 1967, som börjar strax efter denna studie och berör större folkresningar som till exempel brödupplopp. Syftet är att beskriva framväxten av arbetarrörelsen, varför den inte är aktuell för denna studie.

⁵⁶ Simon, Christian,, ”The Calico Printers in Europe” i *Before the Unions*, 1994 s 132-133. Samtidigt pekar Lars Edgren i sin avhandling på just det faktum att hantverkarnas aktioner var välorganiserade, se Edgren 1987 s 246.

⁵⁷ Boëthius 1951 s 224-230.

Bakgrund

Alun var fram till 1800-talet en mycket viktig handelsvara, och hade ett flertal användningsområden; för garvning av skinn, för att framställa lackfärger, vid limning av papper, förvaring av skinn och hudar och som betningsmedel i färg.⁵⁸ Det viktigaste användningsområdet var som beredningsmedel vid färgning av textilier, viktigt i en tid då textilindustrin i Sverige hade stor betydelse.⁵⁹

Från 1500-talet och framåt kom alun att utvinnas ur alunskiffer på flera ställen runtom i Europa, och Andrarums alunbruk, beläget i Skåne cirka 10 kilometer från Brösarp, anses vara Skandinavien's första egentliga bruk, grundat 1637 av den danske adelsmannen Jockom Beck.⁶⁰ Vid platsen hade det tidigare varit en kalkugn.⁶¹

Bruket utveckling

Kostnaden för att anlägga bruket samt uppköp av kringliggande mark och det faktum att produktionen till en början var mycket blygsam, resulterade i ekonomiska svårigheter för Beck. Den politiska situationen med krig mot Sverige 1643-45 förvärrade situationen och Beck tvingades efterhand att pantsätta alunbruket till olika kreditorer, till vilka han fick betala ockerräntor. Bruket ansågs redan från början vara av stor betydelse, och övergången till svenskt styre 1658 vållade inga större bekymmer då Jockom Beck genast förklarade sig svensk.⁶²

I början av 1700-talet köpte den mycket förmögna grevinnan Christina Piper upp kreditorernas fordringar på bruket. Christina fick 1728 dispositionsrätt över hela bruket förutom 1 3/5 panna som drevs på fideikommiss av familjen Beck.⁶³ Denna övertogs sedan av Christinas son, Carl Fredrik, 1763.⁶⁴ Christina Piper lät även bygga det närliggande Christinehofs slott och gjorde slottet, bruket och flera andra gods till ett fideikommiss som fortfarande ligger inom den piperska släkten. Tiden under Christina Pipers ledning brukar

---

⁵⁸ Stoltz, Elof, *Andrarums alunbruk. En försvunnen bruksbyggd*, 1932 s 65. Svensson, Anna, "Andrarums alunbruk", *Ale* 1973:3 s 23. För en mer geologisk aspekt på alunen vid Andrarum, se Carsrud, Leif, *Environmental geology of mining, An example from a shale processing industry*, 1982. Stoltz har även skrivit en bok om Jockum Beck som sträcker sig fram till den svenska tiden 1658, *Jockum Beck och Andrarums alunverk*, publicerad postumt 1979. En annan bok är *Alun och ark, kalk och krut* av P. Gunnar Andersson, 1974, som hämtar många uppgifter från Stoltz.

⁵⁹ Heckscher 1949 s 366-367.

⁶⁰ Stoltz 1932 s 68, 80, jfr Svensson 1973 s 24.

⁶¹ För en historik över Andrarums tid som kalkbruk, se Wallin, Curt, *Kalkugnen i Andrarum 1550-1621*, 1980.

⁶² Nihlén 1956 s 22-24, 34.

⁶³ Christina var gift med Karl XII:s rådgivare Carl Piper som tillfångatogs i samband med Poltava 1709 och som senare avled i rysk fångenskap. Svensson 1973 s 26, *Den svenska historien* band 8, 1989, s 15.

⁶⁴ TNA 21:35.

benämnas brukets storhetstid och 1728 nådde man den största årsproduktionen, nästan 5800 tunnor.⁶⁵ 1753 var vinsten från alunbruket 58 493 daler silvermynt.⁶⁶

Från och med ungefär 1760 inleddes en tillbakagångsperiod, beroende på framför allt brist på ved, utländsk konkurrens samt särskilt 1760-talets stora prisökningar, vilket återkommer i analysen.⁶⁷ Produktionsinskränkningarna började 1762, då de första av de 22 pannorna stängdes, och fortsatte under 1760-talet. Under perioden 1766-1783 var mellan 14 och 20 pannor i drift, men det var först efter 1770 som produktionen av alun visade en klar tillbakagång.⁶⁸ Mellan 1818 och 1821 moderniserades verksamheten något, för att minska vedåtgången, och produktionen ökade åter för att ligga på ungefär 2000 tunnor årligen fram till 1860-talet då den slutliga nedgången började. Då hade man börjat framställa aluminiumsulfat på kemisk väg, till betydligt lägre pris. Aluminiumsulfat innehåller dessutom 1/3 mer av den viktigaste kemiska beståndsdelens för alunens användningsområde än vanligt alun.⁶⁹ Tillverkningen av alun upphörde 1912 i Andrarum, som därmed blev Sveriges så väl första, som längst producerande alunbruk.⁷⁰

Framställningen av alun

Alunskiffern krossades och brändes i *fyrar*, eller stora eldar, som var anlagda direkt på marken. Man staplade ved i små högar intill varandra, tände dessa och lade ett lager alunskiffer ovanpå. Strax innan detta hade hunnit slockna lades ett nytt lager redan bränt skiffer ovanpå och lagringen fortsatte växelvis med bränd/ny skiffer tills fyren nått en lämplig höjd, cirka 7 meter. Det tog 2-3 veckor att anlägga en fyr, som först efter cirka tre månader var utbränd. Av fyren bildades en fyrmassa som till färgen var röd då skiffern innehöll järnoxid som vid förbränning fick denna färg.⁷¹ I fyren förenades syre med skiffers svavelkis till svavelsyra som vid bildandet av alunet utlöste kalium och aluminium.⁷²

Ur detta bildades salter som utvanns från fyrmassan i stora träkar (vilket kallades att ”göra kar”) och den lut man därmed utvann fördes i underjordiska gångar till stora blypannor, belägna i pannhusen. Större delen av fyrmassan transporterades sedan bort och lades i stora

---

⁶⁵ Svensson 1973 s 26, Stoltz 1932 s 85.

⁶⁶ TNA 19:2.

⁶⁷ Svensson 1973 s 28, Stoltz 1932 s 97, Stoltz, Elof, ”De Skandinaviska alunbruken” i *Tekniska muséets årsbok 1934* s 97.

⁶⁸ Stoltz 1932 s 97.

⁶⁹ Stoltz 1932 s 103-105, Svensson 1973 s 30.

⁷⁰ Stoltz 1932 s 106. Se även Stoltz, 1934 och Svensson, Anna, ”Andrarums alunbruk II”, i *Ale* 1974:1 s 26.

⁷¹ Svensson 1973 s 24, Nihlén 1956 s 70.

⁷² Nihlén 1956 s 70.

högar, som fortfarande kan betraktas på området. Detta arbete uppges i stor utsträckning ha utförts av kvinnor, med hjälp av skottkärror.⁷³

Håkan Henriksson har i en studie av kvinnliga gruvarbetare funnit att kvinnor fram till mitten av 1800-talet var en viktig del av arbetskraften vid gruvorna, och även i det tyngre arbetet, ett område som i stor utsträckning blivit negligerat inom forskningen. Henriksson menar att det i mycket berodde på brist på manlig arbetskraft.⁷⁴ En annan förklaring av mer praktisk natur skulle kunna vara det faktum att då arbetarhustrurna redan bodde på området kan det ha varit en fördel att ha dem i arbete.

I pannhusen kokades luten innan den leddes vidare till svavelkaret där man utvann järnsulfat. Resten fördes till ytterligare ett kar, saffianskaret (oren alun = saffian), och när man fått ihop en lämplig mängd löstes detta i vatten i en blypanna, och det koncentrat som härmed utvanns tappades i alunfat. Detta kristalliserades där i fast form som höggs i mindre bitar och packades i tunnor.⁷⁵ Utöver alun utvanns även rödfärg och vitriol som biprodukter. Vitriol är en benämning på olika sulfathydrater, i detta fallet järnsulfat, eller grön vitriol.⁷⁶ Tunnorna transporterades till närliggande hamnar för utskeppning, däribland Kivik, Simrishamn och Ystad.⁷⁷

Själva framställningsmetoden var i stort sett oförändrad under hela perioden och var inte lika tekniskt avancerat som många andra bruk. Dock har Anna Svensson gjort en jämförelse mellan arbetarna på ett glasbruk och funnit vissa likheter. Det fanns nämligen olika typer av arbetare även vid alunbruket, där de mest kvalificerade var pannmästare, murmästare, tunnbindare samt ett litet antal hantverkare. En del av dessa hämtades ursprungligen från Köpenhamn och Belgien och bodde kvar på bruket i generationer. Till de mer okomplicerade arbetsmomenten hämtades arbetarna från allmogen och benämndes bland annat lutgörare, fyrsättare och pannesvenner. En tredje kategori arbetare var torpare och bönder som utförde dagsverken åt godset.⁷⁸ Då det mesta arbetet skedde utomhus, var arbetet under vintermånaderna mindre intensivt och innefattade framför allt brytning av skiffer.⁷⁹

Framställningen krävde stora mängder ved, vilket var ett återkommande trätoämne med den omkringliggande befolkningen, då bruket från 1686 till 1821 hade rätt till all skog inom en radie av 2 mil från bruket, innefattande så väl kronoskog, som skattebönders skog. Det i

---

⁷³ Svensson 1973 s 24, Nihlén 1956 s 70.

⁷⁴ Henriksson, Håkan, "Kvinnor i gruvarbete" i *Med hammare och fackla XXXIII*, 1994 s 111,153-154.

⁷⁵ Svensson 1973 s 24, Nihlén, Johan, Andrarums alunbruk, Göteborg 1956 s 70.

⁷⁶ *Nationalencyklopedin*, band 19, 1995.

⁷⁷ Nihlén 1956 s 72.

⁷⁸ Svensson 1974 s 20-21

⁷⁹ Nihlén 1956 s 69-70.

omkrets två mil långa området kallades *Verkalinjen*.⁸⁰ Vid avskaffandet av denna fick släkten Piper som kompensation köpa upp två närliggande kronoskogar till ett väldigt lågt pris och detta anges som en orsak till att brukets produktion av alun fortgick så långt fram som till 1912, trots olönsamheten. Detta för att ha en legitim orsak till att behålla skogarna, vilka annars skulle återgå till kronan.⁸¹

Arbetsförhållanden

1673 skapades en ordningsstadga, eller gruvartiklar, för alunbruket av Bergskollegium efter mönster från andra svenska bruk och 1686 beslutade regeringen att bruket skulle stå under kontroll av samma myndighet. De 31 paragraferna innehöll rättigheter och skyldigheter för arbetarna, straff för brott mot paragraferna, men också föreskrifter för armbössa och bergsting. Armbössan, ifrån *armod* som betyder fattig, syftade till att hjälpa de fattigas försörjning, och det fastslås i artiklarna även att hälften *eller* en tredjedel av lönen skulle utbetalas i pengar medan resten kunde tas ut i varor i brukets magasin. Bergstinget var brukets egen domstol, som från 1694 och framåt leddes av bergmästaren som var avlönad av staten, medan lokaler underhölls av bruket.⁸² I gruvartiklarna fastslås också böter för undvikande av bönestund, 2 öre silvermynt, och för svordomar som missbrukade Guds namn, 4 öre silvermynt.⁸³ Enligt en källa betalades från 1766 och framåt den del av lönen som inte gavs in natura ut med brukets egna sedlar, som bara skulle ha varit giltiga på bruksområdet.⁸⁴

Bruket tillhandahöll inte fria bostäder, däremot stod det arbetarna fritt att bygga sina hus på bruksområdet, som arbetarna fick resa själva. Bruket tycks dock ha tillhandahållit virke.⁸⁵

I mitten av 1760-talet nådde bruket sina största folkmängd, med omkring 900 bosatta, enligt Elof Stoltz beräkningar. 1790, då denna uppsatsperiod slutar, var befolkningen nere i 600 personer, vilket är en minskning med en tredjedel.⁸⁶

---

⁸⁰ Svensson 1973 s 29. En längre historik över detta finns i "Verkalinjen" av Torsten Nilsson i *Gärds härads hembygdsförenings årsbok 1996* s 84-91.

⁸¹ Stoltz 1932 s 115, Svensson 1974 s 25.

⁸² Nihlén 1956 s 58-65. Andersson 1975 s 35, SAOL. Nihlén nämner enbart hälften av lönen medan Andersson nämner ½ eller 1/3. De citerar samma källa, gruvartiklarna.

⁸³ Nihlén 1956 s 61. I de räkenskaper jag studerat är dock böterna försvinnande små summor.

⁸⁴ Svensson 1973 s 26. Författaren hänvisar till en muntlig källa.

⁸⁵ Nihlén 1956 s 59.

⁸⁶ Stoltz 1932 s 105. För 1760-talet är siffran beräknad då barn och kvinnor inte ingick i mantalslängderna. En samtida besökare, Johan Gillberg nämner 1767 att det på bruket fanns 300 arbetare, både kvinnor och män. Gillberg, Johan, *Historisk, oekonomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län uti hertigdömet Skåne*, 1767 s 95.

Yttre omständigheter

1756 och 1757 drabbades Sverige av svår missväxt, dessutom bröt det europeiska sjuårskriget ut 1756, vilket även involverade Sverige och som här ofta benämns pommerska kriget. Ny missväxt utbröt 1762 som tillsammans med en av kriget ytterligare ansträngd ekonomi resulterade i inflation, som enligt Boëthius kulminerade 1767 med en svår kris. Inte heller 1770-talet hade en särskilt gynnsam utveckling även om situationen för näringslivet i allmänhet förbättrades efter myntreformen 1776. Den tidigare valutan, daler silvermynt, blev istället riksdaler specie i samband med devalvering, och sex daler silvermynt motsvarade en riksdaler specie.⁸⁷

---

⁸⁷ Boëthius 1951 s 271-273. Jfr *Den svenska historien* band 9 s 106-107, Stockholm 1989. Jörberg, Lennart, *A History of Prices In Sweden*, 1972 vol 1 s 81.

2. Analys

Perioden 1758-1768

Förslag på löner och skuldsättning 1758

Ett av syftena med denna uppsats är som redan nämnts att studera skuldsättningsystemet och hur det fungerade på alunbruket samt hur det förhåller sig till patriarkal omsorg. Första gången skuldsättningen diskuteras är i ett brev från 1758. Detta år gjorde nämligen den vid bruket anställde hovkamrer Thomas Broomé en uträkning på hur stora arbetarnas löner skulle vara, samt för ungefär hur mycket en ”normal” arbetare tog ut varor i brukets magasin. Brevet sändes till brukets ägare greve Carl Fredrik Piper på sitt residens i Krageholm i mars 1758 och inleds på följande sätt:

Uträkning Classevis författat, öfver arbetarnes upbörd, i denna nu, Gudi klagat öfver all måtta dyrhet på de tärande varur och i synnerhet säden, samt deras förtienst [...] ⁸⁸

Broomé har delat in arbetarna i olika klasser efter deras arbetsförmåga och beräknat att en arbetare av första klassen (den duktigaste) hade en årlig sammanlagd utgift på 150 daler silvermynt och 5 öre. I detta ingår även kronoskatt på 3 daler 12 öre, samt 12 öre till fattigkassan. Samma arbetare hade en årsinkomst på 102 daler och 12 öre beräknat på 364 arbetsdagar, där lönen mellan påsk och Mikaeli (september) var 10 öre om dagen och under vinterhalvåret 8 öre om dagen. På varje daler silvermynt gick 32 öre. ⁸⁹ Den flitigaste klassen av arbetare skulle i så fall ha en skuld på drygt 47 daler årligen, då lönen inte räckte till. För en mindre flitig arbetare blev skulden ännu högre, då av bland annat ”felande håg” inte arbetade lika många dagar om året och därmed hade lägre förtjänst. Kvinnor kunde inte klassas högre än andra klassens arbetare, något som diskuteras utförligt i uppsatsen av Kihlstedt. ⁹⁰ Klassningen hade också med arbetsuppgifterna att göra, det tyngsta arbetet var det som gav mest lön.

Det framgår även att bruket tidigare delat ut brännvin vid högtiderna, men att det numera var indraget samt att det vid bruket fanns 20-30 personer som permitterades medan bruket vilade (vintermånaderna) men som levde kvar och ökade sin skuld.

Broomé kommenterar själv dokumentet och skriver angående de flitigaste arbetarna och deras familjer

---

⁸⁸ D/IIa:61.

⁸⁹ Jörberg vol 1 1972 s 81.

⁹⁰ Kihlstedt, Åsa, *Kvinnors liv och verksamhet vid Andrarums Alunbruk under 1700-talet*, 1998 s 29-31.

lär väl göra någon besparing i upbördens särdeles de som hafva Koor och annat att hushålla med och sålunda deras skuld förmodligen blir något mindre än förslagsvis här frammanföre är utsatt ”⁹¹

I anslutning till detta menar han att svårt väder, sjukdom och annat kan medföra att skulden ökar. Detta anses inte som något problematiskt, utan intrycket är snarare att det är positivt med högre skulder, en anledning tycks vara problemet med att en del arbetare var ovilliga att arbeta helgdagar, vilket man önskade från brukets sida. En rimlig tolkning är att Broomé med skuldsättningen hoppades få arbetarna att arbeta flera av dessa dagar, men brevet kan också ses som ett medel att kontrollera ekonomin i svårare tider.

Tyvärr finns det ingen kommentar från bruksägaren till detta dokument, men vad gäller lönesättningen bekräftas den nedan i senare handlingar och det är först efter detta som arbetarna börjar visa upp egentliga skulder och det förs tydliga skuldredovisningar.

Löneavdrag 1758

Från samma år finns en sammanställning över avdrag på lönen för arbetare som försummat någon helgdag under juli månad. Varje person fick då ett avdrag på tilldelningen av spannmål. Det intressantaste är inte själva handlingen i sig, utan efterföljande noteringar om ett antal arbetare, som ger en viss bild av synen på arbetarna från bruksledningens sida. Om arbetaren Esbiörn Jepson skriver man till exempel: ”En later Karl, men nu siuklig. Derfor dottern gör arbetet för honom.” Trots detta fick han för 8 försummade dagar ett avdrag på tolv och en halv skäppor spannmål. En annan arbetare, Jöns Sten beskrivs som ”siuk, derfor ej fåt mehr Säd”. En sista notering kan tyckas visa på viss välvilja från brukets sida, och gäller arbetaren Nils Upsättare. ”Gammal och maktlös får daglön och underhåll af medömkan ty varit en flitig och trogen arbetare, dock arbetar än, och gör vad han hinner.”⁹² Trots detta fick han avdrag, för fem försummade dagar två och en halv skäppa mindre.

Avdragen tycks ha varit mycket godtyckliga, då minskningen av spannmål inte skedde efter ett tydligt mönster. Till exempel hade pannmästaren Helje Trulssons fru försummat sju dagar under juli månad, men fick bara ett avdrag på en skäppa korn, vilket kan jämföras med Esbiörn Jepson ovan.

Av de 27 personer som fick minskad tilldelning spannmål kan huvudparten sorteras som äldre och som därmed inte orkar arbeta fullt, folk som fastslås som sjuka, eller som enligt bruket *säger* sig vara sjuka.

---

⁹¹ D/IIa:61.

⁹² TNA 21:18.

Arbetaren Jöns Löfdal

Det första bevarade brevet från en arbetare i arkivet är från arbetaren Jöns Löfdal till greven 1758. Löfdal skriver redan i inledningen om grevens

berömt Nåd och medlidande emot alla fattige och nödlidande, har gifvit mig anledning med denna, min aller ödmiukaste böneskrift, att nedlägga och med lika underdånighet bönfalla, denna min ringa och enfaldige ansökning ej må till onåd uptagas.⁹³

Ur en patriarkal synvinkel är det tydligt att Löfdal vädjar till grevens ömsinnet, som han beskriver som berömd. Han framställer sina krav som ringa och är nogga med att inte vilja hamna i onåd hos greven, vilket visar på att relationen mellan patronen och klienten krävde underdånighet från klientens sida. Kärnan i hans brev är att han arbetat på bruket i 45 år tills han sedermera brännskadades i arbetet och ”fältskiären måst bortskära stora stycken af min kropp, både af ben och länder”. Efter att han sedan inte kunnat arbeta, blev hans hus enligt Löfdal tillordnat en annan arbetare, trots att han själv byggt och bekostat det. Vad som ytterligare komplicerat situationen tycks ha varit att så väl bruksdirektör Rytting som inspektoren Malmström avlidit, som båda uppges ha givit försäkran om någon form av ersättning för huset. I brevet ber Löfdal istället greven själv om ”en liten nådepenning” och avslutar med att hänvisa till att greven ska få en högre belöning:

Nåde Vällgiorningar, böra eller kunna aldri bli af den store guden olönta, det iag med mina tårar skall anropa om, och framlefver, till min dödstimme⁹⁴

Löfdal gör en hänvisning till Gud som belönare av greven, med vilket man kan göra paralleller till vad Pleijel skrivit om hustavlans ideologi. Särskilt som det inte finns något uttalat krav från Löfdals sida, utan snarare en hoppfull insikt om att han ska bli hjälpt, efter 45 års arbete vid bruket.

Vad som följer på detta brev är först ett dokument med information om Löfdal, skriven av någon på magasinet. Här uppräknas hans skulder genom tiderna, som avskrivits 1735 då den uppgick till 131 daler 16 öre. 1754 var skulden åter 93 daler 4 öre, av vilket han avbetalade 2 daler 2 öre. Det intressanta är sedan att det står att greven betalt för Löfdals hus 222 daler 18 öre, vilket stämmer exakt med den ”avskrivna” skulden 1735 adderat med 1754 års skuld. Ordet avskrivning hade uppenbarligen inte samma permanenta innebörd på alunbruket som i övriga samhället. Brevet avslutas med att Löfdal bör vara tacksam för att få ”fritt huus varelse i sin öfriga lifstid” med vilket antagligen åsyftas fritt boende. Orsaken till skuldsättningen

---

⁹³ TNA 21:17. Här finns alla de fyra breven rörande Löfdal bevarade i avskrift. Ett av dem återfinns i alunbruksarkivet i D/IIa:59.

⁹⁴ TNA 21:17.

tillskrivs svåra tider och sjukdomar, vilket visar att skuldsättningen redan före denna undersökning var förekommande, om än inte systematiskt redovisat.

Ett annat brev i samma ärende är signerat Assessor Höllingh samma datum som ovanstående, nämligen den 21 augusti 1758. Detta är ett brev avsett till patronen och är i mycket en upprepning av det förra dokumentet, som troligen var ett underlag till detta senare brev. Vad som skiljer är att Höllingh informerar greven att då Löfdal skadade sig, var han inte i dennes tjänst (till en början ägde inte släkten Piper alla pannorna) varför det är upp till om greven ”af medlidande, vill visa någon nåd”.⁹⁵ Problemet tycks vara att huset i själva verket nu är bebott av två nya arbetare och Höllingh skriver att ”med födan, hafva de knapt om sielfva” med underförståelsen att de annars kunde ha inhyst honom till egen kostnad.

I ett sista brev daterat den 16 december fastslås att Löfdal får hospitalets lediga rum, men detta eftersom det inte fanns några andra sökande manspersoner. Patronens egna kommentarer är tyvärr inte bevarade.

Slutsatsen av Jöns Löfdals berättelse är att hans vädjan till grevens välvilja inte tycks ha haft någon större inverkan, och att det istället var det faktum att ett rum var ledigt på hospitalet, som gav honom en något tryggare ålderdom. De senaste åren tycks han ha försörjt sig framför allt genom tiggeri. Löfdals hänvisningar till högre makter och välvilja, som kan tolkas som patriarkala relationer, bekräftas därmed inte. Att han fick en plats på hospitalet kan kanske dock ses som uttryck för välvilja, men inte från patronens sida, då han inte tycks ha tagit beslutet. Man kan trots det säga att Löfdal lyckades med sina intentioner, då han de facto fick ett rum.

De ”patriarkala institutionerna”

Svensk bruksforskning har identifierat en del företeelser på de svenska bruken som typiskt patriarkala. Ett exempel är att patronen ansågs ha skyldighet att ombesörja sina arbetare och trygga deras inkomst även vid ålderns höst. I gruvartiklarna från 1673 finns några exempel från alunbruket, till exempel att det fastslås att en armbössa skall upprättas.⁹⁶ Armbössa var ett stöd till de fattiga vid bruket, främst äldre, änkor och föräldralösa barn. Det fastslås att varje arbetare skall betala ett öre silvermynt varje månad, och varje kvinna ett halvt öre.⁹⁷ Därmed är denna enligt forskningen typiska patriarkala institution vid alunbruket i själva verket en statligt förordnad sådan, som delvis finansierades av arbetarna själva, men till

---

⁹⁵ TNA 21:17.

⁹⁶ Armod = fattig, SAOL 1978.

⁹⁷ Nihlén 1956 s 61-62.

största delen av bruket. Bruket var ålagt att för varje aluntunna skänka ett öre till kassan och varje "betjänt" skulle ge en procent av årsinkomsten.⁹⁸ Detta kan därmed inte ses som en "patriarkal institution" från brukets sida, utan istället som ett medel från *statens* sida att tillvarata arbetarnas intressen. En annan tänkbar anledning var att staten inte ville att de gamla arbetarna skulle finansieras av annan fattigvård. Tidigare forskning har visat att hantverkare vid andra svenska bruk till exempel hade sina löner och löneförhöjningar fastställda i avtal från staten.

I 1765 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk finns posterna "Understöd för Olyckeliga" (totalt 70 silverdaler), "Armbösse Penningar", och "Hospitals Lemmarnes Underhåll". Denna innehåller en uppräknning av åtta äldre arbetare som fått ett understöd av 12 silverdaler vardera årligen, att hämta ut varor för i magasinet. Posten "Hospitals Lemars Begravning" upptar 4 riksdaler och 16 öre för begravning av den gamle arbetaren Jöns Löfdal som figurerat tidigare. Det finns också poster för "Hospitalets Reparation" (7 daler) samt lön till brukets skollärare (2 daler), vilket indikerar att det redan 1765 bedrevs viss undervisning på bruket.⁹⁹

I Cassa Förslaget för 1766 finns även en utgiftspost för "Bruks Apoteket" på 28 silverdaler., samt en förteckning för kostnaderna vid "Ste Johans Gille" den 24 juni, det vill säga midsommar, då bruksledningen kostade på de anställda öl och brännvin till en kostnad av 142 daler och 16 öre silvermynt.¹⁰⁰ Det intressanta med denna uppgift är att svensk bruksforskning menar att detta är en senare företeelse. Till exempel beskriver Ulf Magnusson det som ett typiskt drag av industripatriarkalism från senare delen av 1800-talet, vilket indikerar att skillnaderna egentligen inte är så stora, som också Ottosson diskuterat.¹⁰¹

I en förteckning från 1770 framgår det att det fanns 124 arbetarhus med tillsammans 173 familjer, av dessa ägdes 95 helt eller delvis av arbetarna själva, medan bruket ägde resten. Det fanns även en skola, tingshus, hospital och ölkällare, utöver diverse fabriksbyggnader och tjänstebostäder.¹⁰² Detta visar på att det vid den aktuella tidsperioden bedrevs viss undervisning för arbetarbarnen, och detta kan kanske ses som ett uttryck för patriarkal omsorg från bruksledningens sida, men det kan även tolkas på andra sätt. Till exempel som att bruket tjänade på att de blivande arbetarna hade viss kännedom om katekesen, då denna var förmedlare av hustavlans ideologi. Enligt vad Kihlstedt skriver i sin uppsats var det under

---

⁹⁸ Nihlén 1956 s 62.

⁹⁹ G/III 4:1 1765 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk.

¹⁰⁰ G/III 4:2 1766 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk.

¹⁰¹ Magnusson 1996 s 68.

¹⁰² TNA 34 a:1.

Christinas tid, strax före hennes död, som hospitalet inrättades.¹⁰³ Hospitalet nämns även i den dåtida besökaren J Gillbergs besök 1767, som skriver att det var inrättat för åtta personer som blivit ”bräklige” av arbetet. Han nämner även skolhuset och läraren ”hwilken och dagligen förrättar 2:ne gånger allmen Bön för Bruks-folcket”.¹⁰⁴

Det finns även några temporära inslag i verksamheten som kan ses som uttryck för brukets välvilja, ett exempel är ett dokument från oktober 1760 som specificerar ”sommardaglön för åtta dagar uprättad den 23 oktober 1760 derefter dem blifvit af Höggrefvelige Herrskapet Nådigst skänkt penningar till Kläder”.¹⁰⁵ Begreppet sommardaglön är något förvirrande, men det framgår att det är en form av bonus ”[m]edan Spannemålen och Victualie Persedlarne varit i framledne tiden så ganska dyra at de icke förmått köpa sig kläder utan sig i ansenlig skuld fördjupat”.¹⁰⁶ De flesta arbetarna fick 2 daler silvermynt och 16 öre, döttrarna 2 daler 4 öre eller 1 daler 16 öre medan sönerna i allmänhet fick 1 daler 16 öre eller 1 daler jämnt. Hustruns ersättning är mer ojämn men de flesta tycks ha fått 1 daler 24 öre eller jämnt 2 daler silvermynt. Totalt delades drygt 553 daler ut till arbetarna att använda till kläder. Detta dokument är dock en engångsföreteelse.

I samma förteckning finns längst ned ett tillägg från 1761 angående arbetaren Sine. Hennes pengar hölls inne då hon ”en tid varit inne från Bruks arbetet har nu sedermera gifvit prof af flit och derföre med sina med sina gelikar af Bruks Contoiret utbekommit [1 daler 24 öre].¹⁰⁷ Sine ansågs antagligen inte vara en fullgod arbetare. Att pengarna hölls inne för att sedan betalas ut när hon ”gifvit prof af flit” kan tolkas som att kontrollen på bruket var stor och att relationerna mellan arbetsledning och arbetare direkta och med en patriarkal prägel. Detta då hon fick sin ersättning först då hon själv ”givit” sitt arbete till bruket, en klart ömsesidig relation. Intressant är också hur man identifierar arbetarna som en helhet, då hon återinträdde bland sina gelikar. Exemplet Sine visar också hur man från brukets sida tillämpade såväl straff som belöning.

Anställningsformer och löner cirka 1760

Nihlén uppger att den normala anställningstiden var ett år, med början vid Mikaelitid, det vill säga på hösten, vilket också var det normala i bondesamhället.¹⁰⁸ Ur ett bergstingprotokoll

---

¹⁰³ Kihlstedt 1996 s 39-40.

¹⁰⁴ Gillberg 1767 s 94.

¹⁰⁵ D/IIa:40.

¹⁰⁶ D/IIa:40.

¹⁰⁷ D/IIa:40.

¹⁰⁸ Nihlén 1956 s 64.

från 1760 kan dock utläsas att det tidigare varit brukligt att de som ville säga upp sin tjänst gjorde det vid "Påls mässo tiden" (25 januari) för att kunna flytta ifrån bruket vid påsken. Tinget slår fast att för hantverkare och mästare skall uppsägningstiden framöver vara i september månad och för vanliga bruksarbetare och dagsverkare ska uppsägningen ske innan decembers slut för att vara i kraft den 1 april, vilket anslås vara den nya fasta avflyttningsdagen. Detta innebar sex månaders uppsägningstid för hantverkare och tre månader för arbetare.¹⁰⁹

Vad gäller själva anställningsformen, finns uppgifter enbart för åren 1756-1758. I en skrivelse från 1759 räknar inspektoren Anders Troberg upp nio arbetare som 1757 och 1758 tagit anställning på tre år vid bruket och deras undertecknade anställningssedlar finns bevarade. En annan handling från samma år av assessor Hölling räknar upp 15 nyanställda arbetare från 1757-58. Av dessa anställdes 12 på tre år, en på sex år och två på hela tio år.¹¹⁰

Dokumentet pekar på en norm med tre års anställning, även om dessa två dokument inte gör att man kan dra slutsatser för anställningsformen under brukets hela tid. Det visar även att Nihléns påstående är felaktigt, då arbetarna åtminstone i en del fall hade en längre bindning till bruket, i två fall i hela tio år.

Ett centralt tema i denna uppsats är arbetarnas löner. De närmaste kompletta uppgifter om den faktiska lönen vid denna tid är uppgifter från 1760, upprättade i samband med att två arbetare avlidit.

Arbetaren Nills Larsson Gyng uppbar under hela året 1760 en lön på totalt 79 silverdaler och 19 ½ öre, det mesta tjänade han under sommarmånaderna, då hans lön var mellan 8 och 9 daler per månad. Under hösten minskade sedan hans inkomst drastiskt till endast 2-3 daler i oktober och november, men detta berodde troligen på att han var sjuk. Därför är uppgiften inte riktigt rättvisande för en fullt arbetsför arbetare, men det ger samtidigt en fingervisning då inte mycket annan information finns tillgänglig. Gyng hade under samma år tagit ut varor för drygt 114 daler i brukets magasin och hade utöver detta en inestående skuld vid årets början på drygt 158 riksdaler, som vid årets slut på grund av skillnaden mellan hans lön och det han tog ut i magasinet ökat till drygt 193 riksdaler. I samband med hans död i januari 1761 avskrevs hans skuld sedan man tagit hans hus i besittning.¹¹¹ I anslutning till

---

¹⁰⁹ TNA 5:11.

¹¹⁰ F/1 4:8.

¹¹¹ TNA 21:1.

löneavdragsdokumentet från 1758 ovan kan nämnas att man där gjorde avdrag på spannmålstilldelningen för Gyng med kommentaren ”säger han varit siuk”.¹¹²

Arbetaren Måns Tårkelsson avled också i januari 1761 och enligt hembygdsforskaren Thure Nilsson var hans död troligen mer oväntad, då han under hela 1760 hade en högre lön än Gyng, vilket betyder att han inte hade nedsatt lön på grund av sjukdom. Därför ger hans lön en mer rättvis bild av bruksarbetarnas löner. Tårkelsson tjänade under år 1760 102 silverdaler, och under perioden april – oktober drygt 9-10 daler per månad och de övriga månaderna, då arbetet inte var lika intensivt, mellan 5-7 daler. Trots detta uppbar även han varor för mer än vad han tjänade i brukets magasin.¹¹³

Den på bruket anställde hovkamrer Thomas Broomé upprättade 1758 ett tidigare nämnt förslag på hur mycket varje arbetare skulle sättas i skuld årligen och som även analyseras i uppsatsen av Kihlstedt som i sin tur bygger på hembygdsforskaren Thure Nilssons efterforskningar. Kort kan dock sägas att i detta förslag framgår det att de flitigaste arbetarna mellan påsk och Michaeli skall ha en lön av 10 öre om dagen och under resten av året 8 öre om dagen. Enligt Broomés beräkningar blir årsinkomsten drygt 102 daler fördelat på 364 arbetsdagar. Detta stämmer också väl med Tårkelssons årsinkomst, varför man kan säga med ganska stor säkerhet att en flitig arbetare tjänade 8 öre om dagen mellan september och mars och 10 öre mellan april och september.¹¹⁴

Som en jämförelse kan nämnas att 1758 hade den vid bruket högste ansvarige, ”Assessoren och Directeuren” Johan Petter Hölling en årsinkomst på 1000 daler silvermynt. Näste man i ordning var Broomé med 770 daler, följt av två inspektorer, Michael Malmström och Anders Troberg med 500 daler vardera.¹¹⁵

Brevväxlingen mellan bruket och greve Carl Fredrik Piper 1767-1768

1767 sändes en rapport från ledningen på bruket till patronen. Brevet till Piper rör ”oförgrifliga anmärkningar vid närgående Längd”. Anledningen var i huvudsak att det år 1767 arbetade totalt 237 manspersoner vid 12 pannor, medan det 1756 arbetade 137 manspersoner vid 22 pannor, det vill säga 100 fler arbetare trots att bara drygt hälften av pannorna var i bruk. Produktionen 1756 var 4500 tunnor alun, medan den 1767 enbart var

---

¹¹² TNA 21:18.

¹¹³ TNA 21:2.

¹¹⁴ D/IIa:61.

¹¹⁵ TNA 21:20.

2423 tunnor. Orsaken till denna minskning i produktionen anses i huvudsak vara bristen på ved.¹¹⁶ Författaren skriver angående vedhuggarna:

Men som H. Herrskapet, icke lider mera af wedehuggarnas antal: så wida deras Krono Skatter hädan efter kunna indrifvas, mer än det: at afwunden ökar hos wisst folk deröfver at Bruket Skyddar flera Lättingar ute på Bruket än werkeligen behof giöres.¹¹⁷

Bland vedhuggarna fanns framför allt dagsverkare, eller Husmän, som i utbyte mot att de bodde i godsets hus hade att göra ett varierande antal dagsverken, vilket kan förklara påståendet ovan om att herrskapet inte led av deras antal, då husmännen inte uppbar lön.

Desto mer ondgör sig avsändaren över antalet ”ständige arbetare”, då lönekostnaden jämfört med 1756 visade på en förlust av 4000 daler silvermynt, vilket föranleder honom att rekommendera en minskning av arbetsstyrkan med 1/3.

Som framgått tidigare, var inte kvinnor och barn undantagna arbetet vid alunbruket, och författaren skriver:

Lik- eller olikheten i antal af Arbets qvinfolk och Barn under 15 år, 1756 och innevarande år, kan nu så jämt icke sägas eller utsättias, dock, som af detta årets Mantals längd finnes 195 st Arbetares Barn under 15 års ålder, så bedrager man sig intet i den tanken att äfven så många, om icke flera, qvinfolk och Barn, nu arbeta, som år 1756.¹¹⁸

Här har vi alltså en siffra över antalet barn som arbetade vid bruket 1767. Tydligt hade man inga säkra uppgifter för 1756, och man verkar inte heller ha fullständiga uppgifter över hur många kvinnliga arbetare som arbetade varken 1756 eller 1767, när detta brev skrevs, vilket kan synas anmärkningsvärt. Om detta adderas till den dåtida besökaren Gillbergs uppgift om 300 arbetare, blir summan cirka 500, plus eventuella äldre icke-arbetande. Därmed tycks Stoltz beräkning om 900 boende, som nämndes tidigare, vara något tilltaget, även om mindre barn inte ingår i summan ovan. Efter detta har vi ytterligare ett stycke som ur skuldsättningsforskningens synvinkel är intressant:

Ett inkast på hvad sätt, man kunde giöra sig qvitt, detta öfverlops Folket tyckes med något skiäl kunna besvaras, at en del Pojkar, men mäst Flickor, som redan är gjäldbundne kunde släppas ut i tienst på Landet, till dess de åter, efter hand behöfvas vid Verket, och då, de alltid, såsom gjäldbundne, kunde tagas tillbaka.¹¹⁹

I ovanstående citat är tämligen klart att då ungdomarna har ”gjäld”, det vill säga skuld i bruket, kan de alltid tas tillbaka. Diskussionen inom svensk bruksforskning att

---

¹¹⁶ Gillberg 1767 s 96, Stoltz 1934 s 97.

¹¹⁷ D/IIa:33.

¹¹⁸ D/IIa:33.

¹¹⁹ D/IIa:33.

skuldsättningen var ett led i att trygga arbetarnas försörjning, kan därmed i detta brev inte stärkas.

Brevet diskuterar vidare andra förslag på besparingar, bland annat att även vanliga arbetare kunde söka sig ut på landet och arbeta i lantbruket då de inte behövdes vid bruket, i syfte att föda sina familjer, som var kvar vid bruket. Här skriver författaren att ”deras hemmavarande Hustrur och Barn, kunde hafva något understöd, och intet alltid hänga på Magazins dörren”. På så vis kunde man åtminstone hålla deras skuld konstant. Det finns även konkreta förslag på ett antal tjänster som kan dras in, och på förändringar i lönesättningen för exempelvis pannmästarna. Dessa hade vid denna tid lön året runt, även om bruket enligt skribenten inte var i drift under årets fem vintermånader.

Avslutningsvis nämns att 89 kvinnor är skattskrivna, ”men arbeta intet”. Lösningen på detta var att bruket betalade deras skatt, som sedan överfördes på mannens skuld. Det nämns också att större delen av dessa kvinnor arbetade på torvmossarna under sommaren och att denna förtjänst borde användas till att betala av deras skulder.

I detta brev finns inslag som närmast pekar på arbetarna som livegna, vilket Thompson menade var karakteristiskt för perioden i England, att överheten fortfarande hade bilden av arbetaren som ofri. Han skrev också att i de fall där själva patronen inte bodde vid godset kunde detta förhållande skärpas ytterligare. Patronen vid alunbruket var aldrig bofast vid bruket, eller för den delen vid intill liggande Christinehofs slott. Samtidigt är detta endast förslag på förändringar till bruksledningen, som svarade med ett brev i mars 1768.

Pipers brev från den 29 februari 1768 (det skickades först i början av mars, och har därför två dateringar) är i mångt och mycket en upprepning av de förslag som ges ovan. Huvudproblemet är att för många uppbär lön vid bruket, betydligt fler 1768 än 1756, som diskuteras ovan. När Piper skriver om att permittera en del unga flickor och pojkar har han dock andra ordval än i förslaget ovan, då han skriver att alla de ”som sielfva torde wara hugade, at wid nästa michaeli tid begifva sig ut på landet i tienst, blifva permitterade till et antal i det minsta af 50 Pärsoner[...]”¹²⁰.

Ordvalet är något mildare, men innebörden den samma; minst 50 personer skulle permitteras, deras skuld skulle antecknas, och vid behov skulle de kunna återkallas till bruket. Piper uppmanar också att ”större delen af de friska arbetskarlarna permitteras på viss tid” för att på så sätt kunna arbeta på landsbygden. Synen på en del arbetare som overksamma går igen även från bruksägarens sida, då han skriver ”[...] men ifall de som gielddbundna, och

---

¹²⁰ D/IIa:17.

mindre bekymrade öfver gjäldens tillväxt, därtill skulle finnas tröga och motvillia, så böra de sådant oaktadt, lika fult upmuntras och påläggas at gå ut, så många som för winter arbetet på wärket icke behöfvas”.¹²¹ Om de sedan hade lyckats få arbete är en annan sak, då Andrarum ligger ganska långt från större orter, och bondebefolkningen under vintertid knappast kan ha haft samma behov av säsongarbetare som vid vår och höst. Bruket stod som bekant still när vädret inte tillät drift, det vill säga vintertid, och det är också den period då annat utearbete i huvudsak ligger nere. Det är ändå intressant att notera att greven inte använder ett ord som ”lättingar” utan istället beskriver det som att det gäller de som själva vill. Detta kan tolkas som att patronen hyste viss omtanke om sina anställda, men samtidigt är det knappast ett ”bevis” på att så var fallet. Brevet tycks inte vara ämnat för att läsas upp för arbetarna, utan enbart till ledningen vid bruket.

Utöver den ständiga arbetskraften hade bruket även ett varierande antal dagverkare till sin tjänst, bestående av folk som bodde på godsets ägo och i utbyte hade att göra ett antal dagsverken per år, olika beroende på bostadens storlek och beskaffning. I Pipers brev så väl som rapporten som sändes till honom kan utläsas ett missnöje över att de inte utför de dagsverken de skulle, därför skriver Piper att de i fortsättningen skall rapportera de dagar man gjort dagsverken till bokhållaren på bruket. Ifall dagsverkarna uppgett ett falskt antal dagar, skulle bestraffningen bli fyra extra dagsverken. Husmännen är dock av mindre intresse för denna analys, då de endast berörs i detta inledande brev, samt det faktum att de inte bodde vid bruket eller arbetade där alltid gör dem mer perifera.

Dessa båda brev visar på en bild av arbetarna som ineffektiva och som att de gärna passivt ökade sin skuld i bruksmagasinet, eller till och med (särskilt vad gäller dagsverkarna) undanhöll sig från arbetet, vilket är långt ifrån den gängse bilden av arbetsförhållanden inom 1700-talets bruksbygd. Man bör dock ha i åtanke att detta är *överhetens* bild av situationen, tyvärr finns det inte någon bild av hur arbetarna vid denna tid uppfattade situationen. Att vissa arbetare gärna drog på sig skuld är dock kanske inte hela sanningen, vilket kommer att analyseras vidare nedan.

Med avseende på skuldsättningssystemet, är det av dessa brev tydligt att det band arbetskraften vid bruket, men det kan finnas andra aspekter av skuldsättningen som inte kommer fram i denna korrespondens. Ottosson visar i sin studie av Kosta glasbruk på hur skulden kunde flyttas till andra bruk. Detta var aldrig aktuellt i Andrarum då det inte fanns några närliggande industrier. Istället kom skulden att tjäna som ett tvång för de som tvingats

---

¹²¹ D/IIa:17.

lämna bruket att vid behov återvända. På så sätt tycks situationen i Andrarum bekräfta äldre svensk bruksforskning, vad som utmärker arbetet vid alunbruket är som tidigare nämnts framför allt den låga graden av hantverkare.

Permittering i maj 1768 samt skuldsättningens utveckling under 1760-talet

Som ett resultat av Pipers och bruksledningens brevväxling angående rationaliseringen av bruket, finns en företeckning från den 1 maj 1768 över de arbetare som vid "nästa Michaeli" (september) samma år "vilkorligen Permitteras" samt en förteckning över deras skulder.¹²² Det framgår av handlingen också att de får arbeta kvar för daglön och att de därför kan fortsätta att nyttja brukets magasin. Detta kan ses som ett led att säkra deras matförsörjning, men det ökade också skuldsättningen, och därmed bindningen till bruket, trots att dessa inte längre hade fast anställning. Man kan kanske se detta som en åtgärd från brukets sida att minska den ständiga arbetskraften och därmed introducera lönearbetet, men för den redan skuldsatte arbetaren vid bruket var detta knappast att föredra i jämförelse med det gamla systemet. Thompson skrev i sin studie om paternalism att lönearbetet skapade en ökad frihet i den bemärkelsen att arbetaren fick en större valfrihet. Detta är inte ett helt applicerbart resonemang här, eftersom det inte fanns andra större arbetsplatser i området och då det bevisligen inte kom att öka friheten, så länge skulden kvarstod.

I en jämförelse av arbetarnas skuld med en liknande förteckning från 1762, finner man en väldig ökning av skulden, men detta kan till viss del förklaras av kraftigt ökade priser i hela landet. Jörberg pekar i en studie av svenska priser 1732-1914 på hur priserna ökade kraftigt under perioden 1732 till 1775, med i genomsnitt 130 procent. Den största ökningen skedde under en tioårsperiod mellan mitten av 1750-talet och framåt, orsakat av inflation som delvis var en konsekvens av pommerska kriget.¹²³ Enligt Jörberg skedde under särskilt 1759 en kraftig nedskrivning av valutan, året efter hovkamrer Broomés förslag till löneförändringar.¹²⁴

Jörberg skriver vidare att denna inflationsvåg varade till mitten av 1760-talet, då den ersattes av en kort period av deflation, och sjunkande priser. En viktig indikator på prisläget i 1700-talets Sverige var priset på säd, och generellt steg spannmålspriset med 151 % mellan 1759-1764 samtidigt som lönerna endast ökades marginellt.¹²⁵ Jörberg påpekar också att

---

¹²² D/IIa:45.

¹²³ Jörberg, vol 2, 1972, s 3.

¹²⁴ Jörberg 1972 vol 2 s 75.

¹²⁵ Jörberg vol 2 1972 s 79-80.

priserna var väldigt varierande beroende på region, varför det är intressant att studera priserna i Kristianstads län, dit Andrarum tillhör.¹²⁶

Tabell över prisförändringar i råg och korn

	1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769
Råg	10:16	9	8:8	9	20	18	18	18	12	12	12	12
Korn	7	9	6:24	6	12	14	16	12	7:16	7:16	7	7:16

Pris i daler silvermynt per tunna, Kristianstads län. Källa Jörberg 1972 vol 1 s 133, 151.

Tabellen ger en fingervisning av prisförändringarna under perioden 1758-1769, där de mest dramatiska ökningarna skedde 1762 för att sedan vara fortsatt höga till 1766, då priserna föll kraftigt för att sedan stabiliseras på en betydligt lägre nivå. Det är tydligt att prisökningen var väldigt stor, vilket kan tjäna som delförklaring till den väldiga ökningen av bruksarbetarnas skulder mellan 1762 och 1768.

För att återgå till permitteringsdokumentet, kan man av det utläsa att det berör totalt 55 personer. Intressant att notera är att av dessa 55 är 32 kvinnor, som kategoriseras som hustrur, döttrar, och en änka, samt 23 män och gossar. I dokumentet som skickades till Piper framgår att det arbetade 237 män, 195 barn samt ett ospecificerat antal kvinnor, då främst hustrur. Att det var kvinnorna som främst berördes av förändringarna är tydligt i Pipers brev, där han särskilt framhåller att främst flickorna borde söka sig andra arbeten. Även vad gäller de gifta kvinnorna framhåller speciellt dokumentet från bruket problemet med de kvinnor som är skattskrivna men som ej arbetade.¹²⁷

Man	14
Kvinna	11
Änka	1
Gosse	9
Dotter	20
Totalt:	55

Källa: DIIa:45

Om de 55 som permitterades i maj finns inte mycket mer information, förutom vad beträffar sex personer, varav fem kvinnor och en man. I en skrivelse från den 20 september, som finns på baksidan av permitteringsförteckningen upptas nämligen dessa sex åter bland de som kan betecknas som "fast anställda" vid bruket.¹²⁸ Orsaken till denna återanställning uppges av författaren, bokhållaren Sven Hallberg vara en ökning av antalet pannor på bruket. Samtidigt

¹²⁶ Jörberg vol 2 1972 s 7.

¹²⁷ D/IIa:17.

¹²⁸ D/IIa:45.

kan detta vara värt att studera närmare, därför följer en sammanställning av alla de 11 kvinnor som permitterades, där de fem som återanställdes i september står först. Skulden anges avrundat till hela riksdaler silvermynt. I uppteckningen är mannens och kvinnans skuld hopräknad men hustruns skuld går i originalen att åtskiljas. De första fem kvinnorna var de som återanställdes i september 1768. De andras öden är inte vidare känt. Av de fem som återanställdes, har med säkerhet tre arbetat vid bruket sedan 1760 eller tidigare, vilket följer av tabellen nedan. Det är dessutom tänkbart att fler har gjort det, men gift sig och därmed ändrat efternamn mellan 1762 och 1768.

Tabell över skuldutvecklingen 1761-1768

Namn	Skuld 1761	Skuld 1762	Skuld 1768
Sine, Ohla Ekmans Hustru	-	-	1249
Kirstina, Jöns Torkels Hustru	145	196	1140
Kirstina, Lars Åkes Hustru	-	-	1063
Hanna, Ehsborn Jepps Hustru	267	310	1316
Kirstina, Pehr Dills Hustru	27	68	847
Inger, Lasse Ihlströms Hustru	263	293	1116
Måtta, Måns Tufvas Hustru	266	319	1245
Sissa, Märten Pehrs Hustru	-	-	969
Gunilla, Anders Ohlson Ströms fru	-	-	878
Ingar, Hans Skalks hustru	-	-	1276
Bengta, Torkel Tykas hustru	-	-	833

Källa: D/IIa:43-45.¹²⁹

Kristina och hennes make Pehr Dill är det par som hade näst minst skuld, men som dock var en av de fem kvinnor som återanställdes. En förklaring till detta, så väl som till återanställningen kan vara att hennes make var pannmästare och därmed hade en något högre lön och position än de andra arbetarna.¹³⁰ De 55 som först permitterades hade en sammanlagd skuld på 11961 daler silvermynt, vilket ger en snittskuld på cirka 217 daler. Detta är beräknat på hustrurnas egna skulder, vilket oftast var marginellt mot den sammanlagda med mannens skuld. Det gör att de 11 hustrurna onekligen sticker ut då de tillsammans med sina män hade betydligt högre skulder.

¹²⁹ Intressant är att Hans Skalks hustru tidigare hette Sine. Om förändringen beror på fel eller om han gift om sig låter jag vara osagt.

¹³⁰ Se längd 1762, D/IIa:44. Pehr Dill premieras till exempel i sommandaglönssdokumentet från 1760, då han erhöll hela 5 daler 16 öre, vilket var betydligt mer än de andra arbetarna. Dill var också en trogen arbetare, som kan följas i äldre dokument, han förekommer redan i längden från 1735 och i längden från 1743 har han avancerat till pannmästare. 1735 års längd återfinns i D/IIa:34 och 1743 års längd i F/1:4:9.

Den generella slutsatsen man kan dra om dem som återanställdes, är att samtliga är hustrur. Återanställningarna gynnade därmed familjerna. Av elva permitterade hustrur, återanställdes fem. Däremot är det svårt att konstatera varför just de fem översta personerna i tabellen ovan återanställdes, det tycks inte ha något direkt samband med skuldens storlek. Det går heller inte att säkert säga att det var de kvinnor som arbetat längst vid bruket, då två av de fem inte tycks finnas bland de anställda 1761/62. Vad som *går* att fastställa är att av de fem som återanställdes var samtliga hustrur, medan de andra kategorierna förblev oförändrade.

Det kanske mest iögonfallande med denna sammanställning är den väldiga ökningen av skulder från januari 1762 till maj 1768, och som till stor del kan jämföras med prisökningarna. Enligt förteckningen från 1762 ökade skulden för samtliga arbetare med totalt 4312 daler mellan januari 1761 och januari 1762, som fördelat på totalt 390 arbetare enligt sammanställningen ger en snittökning på 11 riksdaler silvermynt per år och person. Ökningen därifrån till 1768 är enorm, och dessutom ojämn, vilket kan utläsas av tabellen ovan. Det finns tyvärr dock inga bevarade förklaringar till den ökade skulden, men att skuldsättningen hade tre funktioner verkar ganska tydligt. Dels som ett led i att binda arbetarna vid sina arbeten, dels som ett medel att kontrollera räkenskaperna i dyrtider och dels som ett alternativ till höjd lön.

En lönespecifikation för arbetarna vid "Lilla Wärrck" för januari 1768, alltså innan greve Pipers förordning, specificerar lönen för vinterhalvåret. En manlig arbetare hade 8 öre om dagen, hustrun 6 öre, samt barn mellan 4 till 6 öre. Dessa siffror är samma som i Broomés förslag till löner 1758, vilket i sin tur stämde med Måns Tärkelssons lönesedel från 1760 vilket implicerar att lönen var oförändrad mellan 1758 och 1768. Detta under en period med kraftiga prisökningar, som enligt Jörberg nådde sin kulmen under senare delen av 1750-talet och tio år framåt.¹³¹

Resonemanget ovan syftar till att analysera skuldsättningens enorma tyngd på arbetarna, särskilt för de 11 kvinnor som permitterades i maj 1768. Det implicerar även det starka tryck bruksledningen kan ha utövat på sina permittenter, då de på grund av sin skuld knappast kunde neka att komma åter vid behov.

Samtidigt menar Boëthius att skulder på 3-4000 daler kopparmynt inte var ovanligt vid Söderfors bruk 1770. Det gick 3 daler kopparmynt på 1 daler silvermynt, vilket gör att skulderna Boëthius nämner översatta hamnar på 1000-1300 daler silvermynt, vilket går att jämföra med arbetarkvinnorna vid Andrarum ovan.¹³²

---

¹³¹ TNA 21:49, Jörberg 1972 vol 2 s 79-81.

¹³² Boëthius 1951 s 332. Jörberg 1972 vol 1 s 81.

Förändringar oktober 1768

Den 10 oktober 1768 var samtliga bruksarbetare samt ledningen för bruket, inklusive greve Piper, närvarande vid bergstinget. Det bevarade dokumentet är ett utdrag ur domboken vid Bergstinget, och inleds med att bruksägaren ”så som ägare till Andrarums Alun wärk funnit nödigt göra någon förändring vid Bruksfolkets aflönande härstädes till förkortande af Räkenskapernes vidlyftighet [...]”.¹³³ I huvudsak berörs fem punkter med viktiga förändringar för arbetsförhållandena. Tyvärr finns det inga säkra belägg varför dessa förändringar skedde, det finns inga bevarade klagomål från arbetare eller förslag från inspektörerna till bruksägaren. Förändringarna måste dock ha skett i någon form av sammanhang, och då bruksägaren skriver att han med ”ömhet och välbehag” ser på arbetarnas mångåriga tjänst, är tonen en helt annan än i tidigare brev, vilket är föga förvånande då detta lästes upp för arbetarna medan de tidigare breven var av mer intern karaktär. I detta offentliga sammanhang är anspelningarna på de patriarkala relationerna tydligare. De fem punkterna som räknades upp gick i korthet ut på följande:

1. Att skulderna efterskänktes så vida inte ”en eller annan skulle draga liksom någon rättighet theraf at gå ifrån Bruket, då, och i slikt fall gjälden skall stå öppen, och en sådan ånyo påföras”.
2. Löneförhöjning med 50 % på daglönen för kvinnor och barn vinter och sommar, och för män mellan påsk och Michaeli. Löneförhöjning för män till fjorton öre silvermynt mellan Michaeli och påsk, det vill säga under den lågintensiva perioden, undantag för tyngre arbeten som fick ett ständigt påslag av 50 %.
3. Halv daglön för sjuka eller arbetare som skadats i arbetet.
4. Att två tredjedelar av lönen skall betalas med varor och en tredjedel i pengar, med brasklappen att de anställda inte längre får ta ut mer i magasinet än vad lönen tillåter.
5. Att de som arbetat på verket sedan barnsben får stanna kvar utan ”alt för stor afkortning på daglönen. På thet, en sådan trogen arbetare, icke må lida nöd, vid tilltagande åren”.

På dessa förändringar lovade arbetarna sin trohet mot bruket och att ”nu återgå, hvar och en, till sitt Kall sedan them blifvit Kundgjort at förloppet häraf till säkerhet å ömse sidor för Framtiden[...]”¹³⁴

Vad som är viktigast i detta sammanhang är tveklöst inflationens betydelse. 1760-talets prisökningar har troligen medfört att bruket istället för att höja lönerna ökat arbetarnas

---

¹³³ Huvudarkivet F/IIIc:7.

¹³⁴ Huvudarkivet F/IIIc:7.

krediter. Den enorma skuldökningen som skett under detta decennium måste till slut fått bruksledningen att inse att den var på nivåer som var helt omöjliga att betala tillbaka. Montelius har som tidigare nämnt i sin forskning om Fagerstabruken funnit att bruksledningen var bekymrade över för hög skuldsättning, då för höga skulder (som var omöjliga att betala tillbaka) gjorde arbetarna apatiska inför sin situation och därmed mindre effektiva. Under en tioårsperiod med enorma prisökningar hade alunbruket ”löst” detta genom att öka skuldsättningen, vilket slutligen måste ha lett till en ohållbar situation med konsekvensen att bruket avskrev skulderna. Det skall också påpekas att lönerna varit oförändrade under samma tioårsperiod.

Detta tänkande är svårplacerat inom det patriarkala fältet, och pekar istället på ett kapitalistiskt vinsttänkande, men forskare som Ottosson menar också att skillnaderna mellan det äldre samhället och det senare är svårtydda, vilket detta dokument är ett exempel på.¹³⁵ Samtidigt innebar förändringarna en än starkare bindning av arbetskraften vid bruket, då avskrivningen enbart var aktuell för de arbetare som stannade kvar vid bruket. Frågan är förstås om detta åsyftade den kontrakterade arbetstiden, eller om det helt enkelt gällde så länge man stannade kvar vid bruket. Troligen avsågs den kontrakterade arbetstiden, då bruket tidigare haft problem med rymningar.

Det finns i protokollet inslag av patriarkala relationer på en annan nivå än i det typiska agrarsamhället, då det lämnas försäkringar om visst tryggnade av äldre arbetare som sedan barndomen arbetat vid bruket, samma sak vad anbelangar sjuka eller arbetsskadade arbetare. Detta är dock inget nytt, då äldre räkenskapsböcker visar på att det redan tidigare fanns utgiftsposter för fattigkassa och sjukvård, vilket också var stadgat i gruvartiklarna.¹³⁶

Om man ska sammanfatta det för arbetarna vid Andrarums alunbruk händelserika året 1768, kan man säga att för de arbetare som fick stanna kvar förbättrades situationen, men deras bindning till bruket kvarstod, åtminstone deras kontrakterade tid. Kostnaderna för bruket är inte helt kända, men med tanke på att man under flera år med hjälp av den ökade skuldsättningen kunnat hålla lönekostnaden konstant trots inflationen, kan den inte anses som enorm.

Greve Piper uttryckte att förbättringarna skedde av omtanke om och kärlek till arbetarna, vilket ur en patriarkalisk synvinkel är intressant. Förändringarna uttrycks som av välvilja från patronens sida, mot vilket arbetarna lovade sin trohet, eller annorlunda uttryckt sin underdånighet. Om Pipers förändringar växte fram från ett allmänt missnöje bland

---

¹³⁵ Montelius 1959 s 48-49.

¹³⁶ Nihlén 1956 s 61.

arbetskraften är okänt, men det är inte särskilt sannolikt att de genomfördes enbart av ömhet, utan snarare från realpolitiska bedömningar. En annan intressant iakttagelse är att detta avtal bekräftar vad Montelius skrivit om att patronen oftast deltog vid löneförhandlingar och att skillnaderna därmed inte var så stora om patronen bodde vid godset eller ej, vilket Thompson menade. Detta dokument har inte karaktären av en förhandling, utan är snarare en förordning från patronen. Det finns inga säkra belägg för att någon form av förhandling hade föregått detta tingsmöte, utöver noteringen att arbetarna efter uppläsningen skulle *återgå* till arbetet, en term som ofta används efter arbetsnedläggelser. Det finns dock inget som tyder på att så hade skett.

Slutet för skuldsättningssystemet (?)

Förordningen från oktober 1768 tycks ha inneburit att skuldsättningen minskade i betydelse, men inte att den försvann helt. En studie av några senare dokument visar nämligen på några obetydliga skulder, som skulle betalas av efter årets slut. I ”General Liquidation öfver Samtelige Arbetarnes Upbörd och Förtienst vid Andrarums Alunbruk de Fyra Sidsta Månader Pro Anno 1770” uppbar arbetarna totalt 10207 daler och 22 öre i lön (det vill säga debet) medan krediten var 10203 daler och 28 öre. Skillnaden bestod av att fyra arbetare ”förmycket upburit i Magazine” och hade att återbetala 3 daler och 26 öre sammanlagt.¹³⁷

Skuldsättningens betydelse för kvarhållningen av arbetare var dock förminskad, vilket för arbetarna medförde att när väl deras kontraktstid var över, tvingades de antagligen inte stanna kvar enbart i syfte att kunna återbetala sin skuld. Förordningen från mars 1768 då Piper ville att så många flickor och pojkar som möjligt skulle söka annat arbete när de inte behövdes men med sin skuld vara tvingade att när de åter behövdes återvända, tycks ha gått om intet, åtminstone för stunden och för de som inte redan permitterats. Förslaget kan också ha upplevts orealistiskt, då säsongarbete som tidigare nämnts inte var så vanligt förekommande under vintermånaderna.

Det sista bevarade dokumentet som berör arbetarnas skulder är ifrån 1791 och är en uppräkningslista på åtta arbetares skulder, totalt 50 daler. Viktigt är att notera att dalern devalverades 1776 och detta motsvarar 300 daler silvermynt, vilket var ett ganska stort belopp. Åtminstone en av dessa hade dock olovligen avvikit från bruket.¹³⁸

---

¹³⁷ G/III 4:7 General Liquidation öfver Samtelige Arbetarnes Upbörd och Förtienst vid Andrarums Alunbruk de Fyra Sidsta Månader Pro Anno 1770.

¹³⁸ D/IIa 24. Jörberg 1972 vol 1 s 81.

I diskussionen mellan Piper och hans representanter under vintern 1767/68 är det också tydligt att vid permittering av arbetare tjänade gälden som ett medel att när som helst kunna kalla tillbaka personerna, då de stod i skuld till bruket. Detta öde drabbade med stor säkerhet också de 50 personer som slutligen permitterades i maj 1768, då dessa knappast fick sina skulder avskrivna i oktober.

Stödet till de gamla och sjuka i praktiken

Som tidigare nämnts betalade arbetarna redan före oktober 1768 in en del pengar till fattigkassan, till vilken också bruket var skyldiga att skänka ett årligt belopp. Detta förringar försäkrandet om ett visst tryggnade för gamla och sjuka något. I 1765 års kassabok är stödet till de äldre specificerat till 12 daler silvermynt årligen, tyvärr framgår det inte av avtalet från oktober 1768 *hur* mycket (eller snarare om) skillnaden från det tidigare blev.¹³⁹

I specialräkningen från 1774 finns en uppräknig över 16 arbetare som bruket har en sammanlagd fordran på drygt 35 riksdaler silvermynt. Det mest intressanta med detta är att av dessa har fyra prefixet ”Gamle” före sina namn, vilket indikerar att förbättringarna för de äldre inte var så omfattande.¹⁴⁰ Samtidigt fanns i Cassa Förslagen från 1765 och 1766 poster för ”Hospitals Lemmarnes Underhåll”, det finns också en uppgift för stödet till hospitalet 1770, och det intressanta är att beloppet är oförändrat. 96 daler fördelat på åtta boende, vilket ger tolv daler per person.¹⁴¹

Det finns även en förteckning över armkassan från åren 1756-1786, av vilken man kan göra några observationer. Av denna kan nämligen utläsas att utdelningen ur kassan 1769 var lägre än 1767, samt att de årliga utdelningarna under perioden var lägre än inflödet. Under 1769 års början hade kassan ett inestående kapital på drygt 2017 silverdaler. Inflödet var drygt 303 silverdaler och man betalade ut 217 daler i stöd. Uppgifterna för de andra åren är likartade, den stora skillnaden är skiftet mellan 1776 och 1777, men detta berodde på förändringen i myntfot. Vad som är intresseväckande med denna kassa, avsedd för de fattigaste, är att den under de flesta år gav vinst, samt att kassan varje år hade ett inestående kapital på drygt 2000 silverdaler, vilket var ett ansevärt belopp.¹⁴² Armbössan fungerade också som utlånare av pengar, vilket fastslås redan i gruvartiklarna, i dess räkenskaper framgår att en del av bruksledningen lånade pengar under denna period, och detta bör tas i beaktande vid studiet av kassans in- och utflöden, då detta *kan* ha hämmat utbetalningarna.

---

¹³⁹ G/III 4:1.

¹⁴⁰ G/VIa 1 Specialräkning 1774.

¹⁴¹ Huvudarkivet D/IX 1:3.

¹⁴² G/XII 1 Förteckning över Inlutne och Inbetalade Armbössepenningar.

Nu ger inte dessa uppgifter någon komplett bild, då det i protokollet från oktober framgår att sjuka och skadade skulle ersättas med halv daglön, och äldre så att de inte skulle lida nöd. Detta borde synas tydligast i arbetarlängderna, som tyvärr inte finns bevarade förrän efter 1770. I dessa är arbetarnas duglighet och ålder inte närmare specificerat. Att de äldre skapat skulder och att armbössan gick med vinst, tyder dock på att förbättringarna inte blev så stora.

Klagomål 1770-1782

Bergstingsprotokollet 1770

Den 23 juni 1770 hölls bergsting vid alunbruket. Kallade var samtliga arbetare, samt ledningen för bruket, undantaget greve Piper. Under detta år avled också Carl Fredrik och den nye ägaren blev hans son, Carl Gustaf.¹⁴³ Ledningen för alunbruket representerades 1770 av hovkamrer Christian Montan (Broome avled 1769), inspektorerna Anders Troberg och Michael Malmström, samt bokhållarna Arsenius och Hallberg.¹⁴⁴

Bergmästaren Anders Törneblad skriver att "[p]å tilfrågan om Bruksfolket håller sig nycktert, troget, och med lydriad gör theras åliggande, Intyga såväl Herr Cammereraren Montan, som Herrar Inspektorerne, sig i den delen, sakna anledning til klagomåhl".¹⁴⁵ Även arbetarna menade "att dem, vederfares all Rätt". Det framgår också att bönestunderna respekteras.

Hovkamrer Montan uttalar sig sedan att något som bekymrade greve Piper var en osed bland nya arbetare att "tadla Magazins varorne och med miss nöje uptake, de största prof af en Ömsint Bruksägares omvårdnad för sin Betiening".

Missnöjet tycks framför allt ha yttrat sig i att arbetarna krävde att spannmålen som såldes i magasinet skulle harpas (det vill siktas, sållas) och rengöras före försäljning, vilket varit fallet tidigare.¹⁴⁶ Förändringen var ett sätt från brukets sida att höja priset utan någon egentlig prisökning, genom att ge mindre spannmål för samma pris. Bruksledningen uttrycker sitt missnöje över denna klagan genom att uttrycka att arbetarna "ej med otacksamhet bemöta den ynnest, dem vederfares genom lättheten at utan besvär och kostnad, få på Bruksbacken hemta, alla, deras nödige lifsmedel".

Vad gäller spannmålen, fick arbetarnas klagan här ingen effekt, då det hänvisades till ett tidigare beslut att avskaffa harpningen, för att istället behålla det gamla priset på spannmål,

---

¹⁴³ Jönsson, Swen, *Andrarum – en socken- och bruksskildring*, 1976 s 14. Halva boken är exakt samma som Nihlén 1956.

¹⁴⁴ Huvudarkivet F/IIIId:8 , Stoltz 1979 s 8 angående Broomes död.

¹⁴⁵ Huvudarkivet F/IIIId:8

¹⁴⁶ SAOL 1978.

vilket arbetarna också önskat. Därmed kan man dra slutsatsen att även om priset var det samma, fick arbetaren mindre för sina pengar, och mer arbete, då spannmålen var obehandlad. Att spannmålspriserna var ett vanligt tråtoämne visas inte minst i Thompsons text om den moraliska ekonomin, vilket kommer att återkomma längre fram i uppsatsen.

Det diskuteras vidare att greven varje år gjorde betydande förluster genom försäljning till ett billigare pris på magasinet, och att "[...] dagspenningen, för kort tid sedan, så ansenligen tillökt, att Bruksfolket, skiäligen, bör vara klagolöst". Med detta åsyftas löneförändringarna i oktober 1768. Samtidigt tog bruksledningen nu tillbaka en del av lönehöjningen genom att göra spannmålen dyrare.

Ännu viktigare än diskussionen om spannmålen i protokollet, är en förordning, eller snarare ett förbud, för arbetarna att infinna sig fler än två personer från varje panna till bruksledningen för eventuella spörsmål, "[h]wilka med beskiedelighet böra ärendet framföra". Protokollet framhåller detta som ett led i att förhindra "[...] det oskick, som genom slikt tillfälle, befordras, då mången låter förleda sig, för sällskaps skull, at deltaga, i andras förseelser". Det tycks därmed inte vara helt ovanligt med olika former av missnöjesyttringar från arbetarnas sida, då i så fall detta förbud vore meningslöst. Vidare framhålls det att klagomålen skall undertecknas skriftligen för att det därmed tydligt skall framgå vilka som deltar, och bruksledningen vid ogrundade anklagelser på så sätt skulle kunna åtala personerna i fråga vid tinget. Då detta var en tid då stora delar av befolkningen inte var läs- eller skrivkunniga, måste detta förslag haft stor inverkan på arbetarnas möjligheter att uttrycka sin klagan över bruket, vilka redan tidigare knappast kan anses ha varit särskilt stora. Än viktigare var att det blev farligare att klaga, då man genom sin underskrift kunde hållas ansvarig.

Protokollet från 1770 är i mångt och mycket en bekräftelse på avtalet från 1768, med ytterligare åtstramning vad gäller arbetarnas möjligheter att klaga över sin situation. Det bekräftar också relationerna på bruket, då det är tydligt att arbetarna inte var i position att klaga till den ömsinte ägaren, vilket dessutom blev farligare genom den nya regeln om skriftliga klagomål.

Om väl den ena parten uppfyllt sina uppgifter, skulle den andre parten uppfylla sina utan att klaga, är budskapet man kan utläsa ur detta protokoll, vilket stämmer väl in med den patriarkala forskningens rön.

Helge Trulssons brev 1776

Skiftligt bevarade klagomål hör till ovanligheterna i alunbrukets arkiv, men det finns några undantag. Ett av dem är pannmästaren Helge Trulssons klagan till den nye greve Piper, Carl Gustaf, som tagit över efter sin fars död 1770. Trulsson ber greven om ”han hwill hvara så god at hielpa mig, så at jag kan hafva kläder och föda något lunda”. Vidare skriver han att om inte detta infrias så ber han ”om mit afskid för här blir jag inte [...] för om inte härskapet så måna vill om at hielpa mig, som jag är trogen i min tjenst så må det bli så i guds namn”.¹⁴⁷ Här ska tilläggas att som pannmästare hade Trulsson det något bättre än den vanlige arbetaren, och det kan också nämnas att han sedan länge arbetat vid bruket.

Svaret är daterat Stockholm den 29 mars och innebar att om inte Trullson var nöjd med lönen på bruket, fick han ”blifva ändtledigad då han i rätten och laga tid sin tjenst upsäger, medan jag ingalunda tilåter någon i min tjenst att föreskrifva mig, hvilkor eller utvägar, huru jag, deras tjenst skall belöna”.¹⁴⁸ Detta stämmer väl överens med patriarkalismen, då det framgår att arbetaren skulle återgälda patronen med underdånighet och vördnad, och inte ställa krav.

Helge Trulsson hade arbetat vid bruket åtminstone sedan 1760, då han nämns i dokumentet angående kläder till arbetarna. Han hade alltså arbetat i mer än 16 år när han skrev detta brev och då det inte finns några tidigare bevarade klagomål från honom, tyder det på att situationen 1776 inte kan ha varit särskilt god för arbetarna, men det visar också att hans krav inte hörsammades utan bestämt avslogs. Av mantalsböckerna framgår det att Trulsson arbetade kvar som pannmästare i ett antal år, från och med 1787 som enbart arbetare med den högsta löneklassen.¹⁴⁹

Brevet från bruksarbetarna 1776

Ett brev undertecknat av samtliga bruksarbetare sändes till greve Piper våren 1776 och behandlade delvis samma fråga som togs upp i tingsprotokollet 1770, nämligen spannmål. Brevet inleds med ”Högädle Herr Secreterare! Gunstige Herre!!” Därmed är det uppenbarligen inte avsett för greven själv, utan någon av hans ställföreträdare på bruket, då det refererar till att personen ifråga är tillsatt av ”Nådiga Härskapet”. Man skriver ”at uti største Ödmiukhet våra besvär föredraga”.¹⁵⁰ Det första klagomålet rör priset på spannmålen i brukets magasin, där arbetarna anser priset skall motsvara ”något nära efter det kiöp och pris,

---

¹⁴⁷ D/IIa 8.

¹⁴⁸ D/IIa 8.

¹⁴⁹ D/IIIa:15 Mantalsbok 1787.

¹⁵⁰ D/IIa:8.

som den i landet går och gäller” eller att man istället skulle få ut sin lön i pengar.¹⁵¹ Detta pekar på att patronens löfte 1768 att arbetarna skulle få ut en tredjedel av lönen i pengar (vilket också stadgades redan i gruvartiklarna) inte hade infriats, då arbetarna uppenbarligen inte var i position att handla sina varor på annat håll. I gruvartiklarnas 23 paragraf framgår nämligen att priserna i magasinet ska följa ”det värde och markegång i nästa köpstad, att folket kunna dermed benöjda vara, uti sådant fall kunna arbetsfolket deras lön till halfparten med reda penningar betalt blifva”.¹⁵² Därmed tycks gruvartiklarna inte ha tillämpats fullt ut, då arbetarnas krav påminner om det som redan fastslås vara fallet enligt gruvartiklarna.

Brevets andra punkt anhåller om att även andra produkter, ”Fläsk, Kiött, Åhl och Ister” samt ”drickat” skall säljas till vad man kallar ”gångbart” pris. Den tredje och sista punkten ”Klaga alla Bruks arbetare öfver för knappt mål på Spannemålen” vilket innebar att arbetarna ansåg att man fick för lite spannmål tilldelat i magasinet, då det ”borde efter gammalt och alla tider brukeligt väga Två Lispund” medan man bara fick för ”33 a 34 marker”. Det vill säga mindre vikt för samma pris.

Sammanfattningsvis ville arbetarna med detta brev i huvudsak uppnå två mål; det första att bruksmagasinet skulle tillhandahålla varor till ett pris motsvarande det i övriga landet, och det andra att magasinet skulle väga upp spannmålen enligt gamla seder och bruk. Brevet avslutas med hänvisningar på arbetarna som fattiga och att de inte har som avsikt att skada patronen. Arbetarna skriver också att de har förtroende ”till Högädle Herr Sekreteraren at han mildrar och Limiterar dett på bästa sätt, hwarom Wij äfven, allerödmiukast anhålla och bönfalla”.¹⁵³

Brevet är det första, åtminstone det första bevarade, brevet från samtliga arbetare till bruksledningen, och det är svårt att inte dra paralleller till det man inom den patriarkala forskningen. Framför allt till Karlssons resonemang om ömsesidighetsattityder och att allmogen under senare delen av 1700-talet inte längre undviker konflikt. Samtidigt som arbetarna framför sina krav är de mycket noga med att hålla en formell, för att inte säga underdånig ton och skriver i slutet av brevet att de har *förtroende* för sekreteraren, att han underlättar deras situation. Här är kanske också brevets tydligaste bevis på det förhållande som rådde mellan klient och patron, då arbetarna åtminstone låtsas ha förtroende för att patronen och/eller hans ställföreträdare ska underlätta deras situation. Frågan är förstas huruvida detta går att spåra tillbaka exklusivt till hustavlans ideologi eller om det går att peka ut skillnader mellan bondesamhällets ideologi och bruksortens. Detta brev visar hur arbetarna

---

¹⁵¹ D/IIa 8.

¹⁵² som de citeras i Nihlén 1956 s 63.

¹⁵³ D/IIa 8.

försöker åberopa de ömsesidiga rättig- och skyldigheterna, resultatet följer nedan, men kort kan sägas att patronen naturligtvis hade mycket större framgång när han åberopade sina arbetare än tvärtom. Detta är också givet i den patriarkala relationen, som präglas av ojämlikhet, vad som inte passar mönstret är att arbetarna trots sin ödmjukhet ställer krav.

För att kunna tala om ömsesidighetsattityder och patriarkala förhållanden krävs att de är just ömsesidiga. Tidigare avsnitt har visat på att när bruksledningen lovade förbättring av förhållandena, lovade arbetarna sin trohet. Närmare studier visade dock även att en del av de utlovade förbättringarna inte genomfördes, framför allt räkenskaperna för armkassan är ett viktigt dokument. Snarare kan dokumentet från hösten 1768 ses som ett nytt sätt att binda kvar arbetskraften, med löften om förbättringar och skuldavskrivningar. Kanske ska det ses som ett led i en medveten politik från bruksledningens sida att kontrollera arbetskraften med hjälp av den patriarkala samhällsideologin. När arbetarna å sin sida försökte åberopa samma ordning, tycks resultatet inte lika lyckat.

Viktigt för detta avsnitt är Thompsons klassiska diskussion kring ”De engelska massornas moraliska ekonomi” där han menar att det i de flesta av 1700-talets massaktioner fanns en övertygelse bland deltagarna att de försvarade sina traditionella rättigheter och att man hade stöd i en form av allmän samstämmighet.¹⁵⁴ Resonemanget kan tjäna som en illustration av arbetarnas klagomål över sädpriserna, så väl 1770 som 1776. Vad som också är intressant är att priserna i Kristianstad län inte visar på någon märkbar ökning av priset på råg och korn, om man jämför 1775 med 1776 och tar med myntförändringen i beräkningen.¹⁵⁵ Därmed tycks inte yttre omständigheter förklara arbetarnas missnöje, vilket öppnar för en tolkning av de inre förhållandena på bruket, att lönen inte räckte till.

Svaren från bruksledningen

Carl Gustaf Piper sände från Stockholm den 17 maj 1776 ett första svar på arbetarnas brev, som uppenbarligen är adresserat till någon av inspektörerna som återberättat delar av innehållet för greven, då det inleds med att hänvisa till de ”af Eder förebragte Skiel och omständigheter”.¹⁵⁶ Greven är noga att påpeka att avslag på priset inte kan göras utan ”min betydande Skada” men meddelar dock att nya lägre priser skall gälla från den 1 juni, ”hwarigenom jag hoppas blifwa förskont för dylika ansökningar”. Det framgår också tydligt att detta budskap skall föras fram till arbetarna: ”[...] hwilket ni på befallning har at antyda

---

¹⁵⁴ Thompson 1983 s 67.

¹⁵⁵ Jörberg 1972 vol 1 s 136-137, 152-153.

¹⁵⁶ D/IIa:8.

samtelige Bruksarbetarne, jemte det Ni på mina wägar dem åtwarnar at låten sig åtnöjia med hwad jag genom Er förordnar”.¹⁵⁷

Ur en patriarkal synvinkel kan detta svar tyckas bekräfta det ömsesidiga förhållandet mellan aktörerna, samtidigt kan det också förklaras utifrån ett mer realpolitiskt perspektiv, att patronen inte nekar till alla kraven av beräkning snarare än av omsorg. Det finns dock ett andra dokument, en resolution från den 5 juli samma år. Denna är skriven på det ursprungliga brevet från arbetarna, som sänts upp till greven i Stockholm.

Den af Samtelige Bruksarbetarne hos Herr Kammereren Mårten Meurling giorda ansökan, hwilken mig genom posten blifwit öfversänd, kan jag till ingen del willfara, utan jemte afdrag på första och andra puncten åtwarnar Samtelige Bruksarbetarne att låta Sig åtnöjia med hwad jag hittills genom Kammereraren Meurling förordnat. Helst jag utan afseende på min egen Skada fogat mig så nära möjligt warit, till deras åstundan.¹⁵⁸

Resolutionen är en bekräftelse på ovanstående skrivelse, om än med mer hotfull ton. Även om greven skriver att han inte kan bevilja arbetarnas krav, bekräftar han samtidigt de lättnader som beslutades den 17 maj. Om detta innebar att de prissänkningar som skulle genomföras den 5 juli verkligen kom till stånd går inte att fastslå med säkerhet, men av brevet att döma verkar så vara fallet, trots de stränga orden. De sista meningarna innehåller också ett tillmötesgående av klagomålen om för lite mål på spannmålen, då han skriver att det skall ”försökas och göras lika” som i Kristianstad.

I det första brevet instruerar Piper adressaten att informera bruksarbetarna om förbättringarna, och det finns även en hänvisning till detta i det andra brevet. Genom detta fick därmed arbetarna troligen även viss förbättring i uppvägningen av spannmål. Det intressanta – och kanske problematiska – är att inget av breven från 1776 innehåller *tydliga* patriarkala anspelningar, utöver ett konstaterande att båda parterna har vissa uppgifter att uppfylla. Men arbetarnas vädjan till bruksledningen kan säkert likställas med en vädjan till husbonden, och de allt mer hotfulla svaren från ägarens sida kan sägas passa in i ett patriarkalt sammanhang, då arbetarna skulle veta sin plats och vara nöjda.

Vad brevväxlingen från 1776 tillför till analysen är att det visar att bruksledningen inte kunde behandla sina arbetare hur som helst trots att man var den enda större arbetsgivaren i trakten. Liksom enligt 1770 års bergstingsprotokoll ställer arbetarna krav, skillnaden är nu att man faktiskt fick igenom en del av dem. Detta står i motsats till patriarkalismens bild av värnadsfulla arbetare och visar också att patronens hegemoniska ställning inte var utmanad.

---

¹⁵⁷ D/IIa:8.

¹⁵⁸ D/IIa:8.

Hot om strejk 1782

Thompson talar om den kulturella hegemonin på bruket, med en till synes av naturen given ordning och där enbart mindre missnöjesyttringar var möjliga. 1782 finns ytterligare ett exempel på arbetarnas protestyttringar, där det går att utläsa att förtroendet för patronen minskat, då det finns hot om arbetsnedläggelse med i bilden.

Den 30 mars 1782 skriver greve Piper ett brev till kamrer Meurling angående en ansökan från bruksarbetarna beträffande deras ”nödständta belägenhet” vilket nu greven ville lindra genom att från och med april månad lämna ut 2 kaggar säd i proportionen 1/3 råg och resten korn mot ett avdrag på en riksdaler av lönen.¹⁵⁹ Uppenbarligen har arbetarna även klagat på lönen, då han skriver beträffande deras ansökan ”om tillökning på daglön eller något så kalladt Contract, så kan jag icke för närvarande deruti ingå [...]” Exakt vad innebörden i detta kontrakt skulle vara går tyvärr inte att utröna, antagligen är det deras anställningskontrakt.

Det mest relevanta är tonen i brevet, ett exempel är att Piper skriver att arbetarna bör se med *tacksamhet* på ”det lindriga pris jag dem med min märkeliga förlust lämnat uppå Spannemålen”. Ett resonemang som använts även vid de tidigare klagomålen på spannmålen. Han skriver också att då han med ”ömhet, gjordt alt hwad igöras kan, så wil jag numera icke af dem höra eller emottaga vidare ansökningar eller projecter i den delen [...]” Genom grevens uppoftningar ska därmed arbetarna vara nöjda och man kan ana en viss irritation då han inte vill höra mer av arbetarna, samt det faktum att arbetarna inte svarar med underdånighet.

Uppenbarligen blev arbetarna inte nöjda med förändringarna, utan hotade istället om arbetsnedläggelse, vilket pekar på vad Per-Arne Karlsson tidigare skrivit om en begynnande självmedvetenhet hos arbetarna. Här uttrycks det genom en upptrappning av kraven, men det tyder också på att tiderna var svåra. Piper själv skriver också om arbetarnas ”nödständta belägenhet”. Bruket hade heller inte den lönsamhet och produktion som tidigare, utan befann sig i en nedgångsperiod.

Tyvärr finns inte arbetarnas egna krav bevarade, utan enbart ytterligare ett brev från greve Piper, den 23 april 1782, det vill säga knappt en månad efter föregående brev. Greven hade

förnummit, det Bruks arbetarne oagtadt det lindriga pris jag dem med min märkeliga förlust lämnat uppå Spannemålen likwäl därmed icke funnits nöjda, utan twertom påstå och wilja mig föreskrifwa andra hwilkor under hotande att i widrig händelse deras arbete wid denne Månads slut nedlägga [...] ¹⁶⁰

---

¹⁵⁹ Huvudarkivet D/IX 1:2.

¹⁶⁰ D/IIa:3.

Längre ned skriver greven hur missnöjd han är med dylikt uppförande och uppmanar bruksförvaltningen att vidta alla möjligheter för att med hjälp av lagen straffa arbetarna, och till detta skulle inga kostnader sparas. ”Ett dylikt sielfswåld och uppförande är i hela Swerjes rike oerhört, och bör således somligom till wälförtient straff och androm till warnagel på det alfvarsammaste beifras”. Starka ord används i slutmeningen och det är tydligt att greven är närmast chockerad över att arbetarna hade fräckheten att klaga på hans åtgärder. Reaktionen på hans tidigare åtgärder blev inte som tidigare från arbetarna, att nöja sig med förändringarna, utan istället hade deras krav skärpts till att nu hota med arbetsnedläggelse.

Orsaken till att arbetarna plötsligt hotade om arbetsnedläggelse är svår att säkert fastställa, men bör i huvudsak ha grundat sig på att de utlovade förbättringarna inte var tillräckligt omfattande och att tiderna var svåra. Det finns bevarade dokument från 1710-talet då arbetarna protesterade mot nödmynnten som infördes under Karl XII:s krig, så den traditionella bilden av arbetarna under äldre tid som passiva och undertryckta är förenklad, vilket i och för sig senare forskning diskuterat.¹⁶¹

Vad som ur en patriarkalisk synvinkel är intressant är det faktum att ingenstans finns några referenser till högre makter i breven eller avtalen, vilket man kanske kunde vänta sig i ett samhälle med hustavlan som bas. Den enda referensen är i ovanstående brev där Piper skriver att beteendet är oerhört i hela Sveriges rike, men detta är snarare en kommentar till att arbetarnas beteende var helt oacceptabelt. Förklaringen kan vara att ordningen var så given av naturen att den inte behövde nämnas. Samtidigt faller det in i den tredje punkten i Edgrens resonemang kring patriarkalismen, nämligen en sekulariserad och individualiserad patriarkalism där relationerna är just ömsesidiga och där arbetarna uppenbarligen ansåg sig ha rätt att vidta åtgärder om de inte ansåg att patronen uppfyllt sin del. Detta medför dock att patriarkalismens ömsesidighet bryts, då arbetarna ställer krav, och till och med hotar med att lägga ned arbetet, till skillnad från den tidigare underdånigheten.

Detta är i linje vad Thompson skriver om en hegemonisk ordning där vissa protester var möjliga, men det står också i motsats till vad Pleijel skrivit om patriarkalismen och hustavlan. Pleijel menade som bekant att ursprunget är hämtat direkt ur hustavlans värld, men i denna värld var det inte möjligt att sätta sig upp mot överheten. Harnesk ger i sina artiklar och doktorsavhandling uttryck för att den patriarkala ideologin där husbonden ömt ska vårda sina arbetare och motsvarande inställning hos arbetarna, skulle vara en senare företeelse. I detta material är dock en återkommande fras att patronen ser just med ”ömhet” på sina arbetare.

---

¹⁶¹ TNA 8:2 1719, se t ex Edgren 1987.

Inte heller för 1782 kan noteras de prisförändringar som under 1760-talet, tvärtom visar tabellerna på en prissänkning på korn till endast 1:40 riksdaler per tunna år 1782, medan priset året innan var 2:12. Priset på råg var i princip oförändrat med föregående år. Arbetarna erbjöds två kaggar mot ett avdrag på en riksdaler, problemet är att det är svårt att avgöra om de går att jämföra. Kagge är en beteckning på en mindre tunna.¹⁶² De tidigare klagomålen gällde också framför allt uppvägningen av spannmål, vilket var ett annat sätt att höja priserna, vilket pekar på att priserna inte var rättvisa.

Tyvärre finns det inget bevarat rättsmaterial som bekräftar att det verkligen vidtogs stränga åtgärder, vad som finns är i stället ett tingsprotokoll över en faktisk arbetsnedläggelse några år senare. Denna ger visserligen överhetens bild av händelseförloppet, men låter arbetarna komma till tals. Det är också den enda källa som finns.

Arbetsnedläggelsen 1787

Händelseförloppet

Den 24 april 1787 lade femtiotvå arbetare vid alunbruket ned arbetet ”med utlåtande at eij befatta sig med thet arbete hvartil de blifvit viste”.¹⁶³ Arbetarna förklarade vid tinget att de av oförstånd samtliga vägrat göra sitt arbete, och de framhöll också att samtliga varit lika delaktiga, det vill säga en solidarisk aktion. Fem arbetare förklarade dock att de tvingats delta i aktionen. Orsaken till denna ”sammangaddning” var denna gång inte centrerat kring spannmål, utan istället en förändring i produktionen. Tidigare hade varje ”Arbets Parti” varannan dag arbetat vid karen, nu hade inspektoren bestämt att detta arbete skulle utföras varje dag. Arbetarna krävde att det gamla förhållandet skulle bibehållas och det var detta som utlöste arbetsnedläggelsen, vilket alla parter också är överens om.

Fyra arbetare utpekades som initiativtagare, Daniel Larson, Lasse Person, Lars Corneliuson samt Jon Flinck. Inspektoren tycks ha fungerat som åklagare vid detta ting och han frågade de fyra männen om de erkände att de yttrat sig i samband med arbetsvägran:

1. Om icke Lasse Persson på tillsägelse om arbete, svarat: Inga nya Moder, wij will hålla oss wid det gamla.
2. Om icke Lars Corneliuson, utlåt tit Sig: det skall aldrig hända att gjöra Kahr i 8 dar.
3. Om icke Jon Flinck, då han fådt befallningar sagdt; Jag magtar eij med det. Jag gjør aldrig Kahr i 8 dagar.
4. Om icke Daniel Larson utlåt tit Sig: att han eij orkade gjöra Kahr.¹⁶⁴

---

¹⁶² Jörberg 1972 vol 1, s 153, 137.

¹⁶³ D/IIa:31.

¹⁶⁴ D/IIa:31.

Arbetarna erkände uttalandena, men menade att orsaken till att de inte inställt sig hos inspektoren, och istället vänt om när han kallade, var av rädsla, inte av "upstudsighet". Arbetsnedläggelsen varade uppenbarligen minst två dagar, då det av protokollet framgår att Daniel Larsson den andra dagen sagt till sina kollegor "Waren Karlar, gåen på ock hafwen hjärtat i Bröset" vartefter arbetarna förklarar att de inte tänkte återgå till arbetet om nedläggelsen förde med sig sänkning av lönen. Larsson nekade till detta uttalande men sade samtidigt att liknande ord "kunnat undfalla honom, så wäl som de andre".

Domen

Tidigare forskning har visat på att följderna av strejker, eller arbetsnedläggelser, var varierande. I de exempel Boëthius tar upp, straffades initiativtagarna hårt, men dessa protester synes också ha varit mer omfattande, även om denna inte på något vis var en obetydlig strejk då den varade minst två dagar. Detta gör det anmärkningsvärt att inspektoren säger att det skulle "tiena til warning för framtiden" och att inte tinget skulle utmäta det straff som lagen tillät, utan istället tillämpa det tidigare fastlagda förbudet mot sammangaddning från 1770. Därmed ansåg man troligen från brukets sida att det räckte med att skrämmas. Om sedan huvudmännen i "gifwa anledning", förbehåller sig inspektorn att då åtala dessa, vilket i och för sig kan tolkas som ett förtäckt hot.

I utslaget skriver bergstingsrättens ordförande att enligt äldre lagar hade man haft möjlighet att ge bruksarbetarna strängare straff, men att det tas hänsyn till "okunnighet" och "på det lindriga påstående, som emot them blifvit giordt."¹⁶⁵ Straffet blev att alla deltagande arbetare, förutom de fem som påstods sig ha blivit tvingade, fick böta 16 skillingar vardera, som skulle tillfalla armkassan. 16 skillingars böter måste anses som ett ganska lindrigt straff, då det går 48 skillingar på en riksdaler.¹⁶⁶

Protokollet slutar dock inte med detta, då en av huvudmännen, Daniel Larson, efter domens avkunnande begärde att de skulle behålla sin gamla vana, och nu tog ytterligare en arbetare, vid namn Ola Nilson Lök, tillfället i akt att uttala sig och talade om att han och några andra önskade ändring på sina kontrakt. Svaret kom från dåvarande kamrer Meurling, att beträffande kontrakten och mer specifikt avlöningen, kom ingen ändring att ske. Vad gäller Daniel Larsons begäran avslogs även denna med motiveringen att "hwart slags arbete påskyndas efter sin nödvändighet utan afseende på arbetarens mer eller mindre bekvemlighet." Detta kan tolkas som att man från bruksledningens sida inte tolererar krav,

---

¹⁶⁵ D/IIa:31.

¹⁶⁶ Jörberg 1972 vol 1 s 81.

utan förväntar sig underdånighet, i likhet med vad Piper skriver angående till exempel Helge Trulssons klagan 1776.

Tolkningen av strejken

Rättegångsmaterialet öppnar för två möjliga tolkningar. Den första är att patriarkalismen som ideologi i samband med strejken rämnar samman, för att ersättas av öppet maktspråk. Den andra är att bruksledningen genom de milda straffen ville återupprätta patriarkalismen, som sedan 1770 varit ifrågasatt från arbetarnas sida. Det tydligaste temat i rättegångsmaterialet är såväl inspektorens som bergstingets ordförandes understrykning att man inte tänkte använda lagens äldre förordningar, utan istället enbart det förbud som fastslagits 1770, i samband med att man också förbjöd arbetarna att muntligen klaga på förhållandena. Genom att använda denna mildare förordning och samtidigt varna de inblandade att de när som helst skulle kunna åtalas om inspektoren ansåg det skäligt lyckades bruket och bergstinget gemensamt stoppas arbetarnas klagan. Straffen var visserligen milda, men likt skuldavskrivningarna från 1768 kunde de åter aktualiseras vid behov. Det finns heller inga fler bevarade protester från arbetarnas sida, trots att bruket skulle finnas i många år till.

En annan slutsats av protokollet är att det går att fastställa relativt säkert att de efterverkningar Piper hotade med 1782 aldrig kom att förverkligas. Detta då arbetarna här framställs som okunniga och att man inte med ett ord nämner tidigare besvär. Uppenbarligen fick rättegången också effekt, för den kom inte att innebära någon som helst förbättring av arbetarnas situation, enbart att straffen för deras nedläggelse blev mildt. Bruket fick sin vilja igenom och genom att när som helst kunna åtala de fyra ledarna hade man också en hållhake på arbetarna, som i stor utsträckning bedyrade sin solidaritet.

Avslutning

Efter rättegången 1787 finns inget återfunnit material beträffande de under denna undersökningsperiod brännande ämnena; skuldsättning, lönesättning och arbetsförhållanden. Arbetsnedläggelsen 1787 blev därför det sista uttrycket för arbetarnas missnöje och det är också sista gången man återfinner en dialog mellan ett större antal arbetare och bruksledning kring dessa frågor. Vid tiden för denna studies början var alunbruket en blomstrande industri med god avsättning, trettio år senare hade situationen förändrats.

Ett sista bevarat brev från arbetarna från 1792 kan tjäna som exempel. Arbetarna skriver om "vår stora nöd och elände" men det finns inga krav på bruksägaren, inte heller några hot,

trots att situationen uppenbarligen var svår, endast en vädjan.¹⁶⁷ Denna vädjan påminner om de äldre (före 1770) uttrycken från arbetarnas sida, med en tydlig ödmjukhet och underdånighet.

Under denna trettioårsperiod minskade befolkningen på bruket med cirka en tredjedel, under nästa decennium med ytterligare lika mycket till cirka 300, för att sedan ligga på ungefär denna nivå i ytterligare sextio år. Många av de som förlorade sitt arbete tycks ha levt kvar på bruket, i väntan på lediga arbetsplatser.¹⁶⁸

---

¹⁶⁷ TNA 22:11.

¹⁶⁸ Stoltz 1932 s 99, 105.

3. Avslutande diskussion

Syftet med denna uppsats har varit att undersöka alunbrukets utveckling under en trettioårsperiod utifrån patriarkal teoribildning. Mina frågeställningar i uppsatsens början var:

- Hur kan man utifrån den patriarkala teoribildningen analysera de sociala relationerna mellan patron och klient?
- Hur motiveras och formuleras de sociala relationerna konkret i det bevarade materialet?
- Kan man under den studerade perioden se uttryck för förändring av synen på skuldsättningssystemet och andra medel att hantera arbetskraften?

Patriarkalismen som tolkningsram

En viktig notering beträffande patriarkalismen är det som E P Thompson redan pekat på, men som inom svensk forskning inte blivit särskilt uppmärksammat; nämligen att arbetarna under 1700-talet nådde en viss frihet. Detta kom att avbrytas i samband med industrialiseringen på 1800-talet. Den ende svensk med liknande slutsatser är Per-Arne Karlsson.

Arbetarna i Andrarum tycks ha haft en viss frihet att uttrycka sina åsikter och under en kort period, 1776-1787, uttryckte man sitt missnöje ett flertal gånger, något bruksledningen uppenbarligen inte var beredd på. Trots hot om repressalier gick man av allt att döma varsamt fram, och arbetarna fick igenom en del lindringar, men i samband med rättegången 1787 fick bruket en hållhake på arbetarna, som i fortsättningen inte kom att ställa några hårda krav. I och med detta kan man se det som att de patriarkala relationerna återupprättades, efter att under en tid ha varit ifrågasatta och utmanade.

Den ömsesidiga patriarkalismen uttrycks upprepade gånger i själva analysen, då såväl arbetare som patron vid flera tillfällen gör anspelningar på detta. Till exempel skrev arbetaren Jöns Löfdal 1760 ett brev till greven, där han uttrycker sin underdånighet gentemot patronen. Man kan utan tvivel göra en skillnad mellan hur framgångsrika dessa försök var; greven anspelade vid behov på patriarkala relationer med betydligt större framgång, vilket gör perioden 1776-1787 avvikande. Detta då det under denna period ställdes fler krav på patronen än tidigare, och arbetarna hade också vissa framgångar, särskilt med hotet om arbetsnedläggelse 1782. Här kanske också ska tilläggas att en möjlig orsak till arbetarnas hårdare krav under denna period var att de inte ansåg sig ha blivit korrekt behandlade tidigare. Min analys visar att av de utlovade förändringarna 1768 blev de flesta antingen till arbetarnas

nackdel, eller infriades de ej. Detta visar till exempel genomgången av armkassans räkenskaper, samt utläggerna för hospitalet.

En annan dimension av patriarkalismen är vad som redan indikerats i analysen. Nämligen den realpolitiska dimensionen, som jag anser är helt försummad åtminstone vad beträffar den äldre patriarkalismen. Den ende svenske forskare som skrivit något om detta är Mikael Ottosson som menar att det är svårt att skilja på patriarkalismen före och efter industrialiseringen och att man istället bör se det som ett uttryck för maktutövning. I detta sammanhang anser jag det vara viktigt att relatera till Thompsons resonemang om den kulturella hegemonin, som åtminstone av denna undersökning att döma passar väl in på svenska förhållanden. Med hegemonin åsyftas att auktoriteten upplevdes som en av naturen given ordning, men där det var möjligt med visst motstånd. Detta till skillnad från Hilding Pleijels hustavla där motstånd mot husfadern inte var möjligt.

Det bestående intrycket av analysen av patronens åtgärder är att de kan förstås utifrån realpolitiska bedömanden, det vill säga att greve Piper i vissa fall hörsammade arbetarnas krav då det annars kunde ha fått stora konsekvenser. Till exempel skedde löneförändringarna vid bergstinget i oktober 1768 i någon form av sammanhang, liksom vissa prissänkningar på spannmål. Här kan också nämnas hotet om arbetsnedläggelse 1782 samt de milda straffen efter arbetsnedläggelsen 1787. Orsaken till dessa krav kan enklast förklaras med hjälp av Thompsons resonemang om hur ursprunget till 1700-talets massaktioner oftast kan ses som ett försvar av traditionella rättigheter, och om betydelsen av spannmålspriset.

Med hjälp av den patriarkala teoribildningen kan man få en bättre bild av förhållandena vid arbetsplatser i äldre tid, samtidigt är det viktigt att påpeka att skillnaderna mellan nyare och äldre patriarkalism inte tycks vara så stora som äldre forskning pekat på. Detta visar bland annat granskningen av de patriarkala institutionerna vid alunbruket, där företeelser som midsommargille enligt till exempel Ulf Magnusson inte förekom i äldre tid, trots att så uppenbarligen var fallet. I vissa fall visar det sig dessutom vara *staten* som stadgade de patriarkala institutionerna, och som sedan inte efterlevdes i verkligheten. Den statligt stadgade armkassan var till stor del ett forum för utlåning av pengar och när greve Piper i oktober 1768 lovade att en tredjedel av lönen skulle betalas ut i pengar, var detta egentligen bara i linje med de sedan 100 år tillbaka varande gruvartiklarna. De av svensk forskning uppmärksammade patriarkala institutionerna ger därmed inte någon entydig bild av patriarkalismen.

Mer precist kan frågan därför besvaras som att fram till 1770 finns en ömsesidigt patriarkal relation mellan patronen och klienten, som sedan under sjutton år utmanas av arbetarnas krav. Kraven står i motsats till den patriarkala relationen, men resulterar också i att arbetarna får

igenom en del krav. I samband med rättegången efter strejken 1787 återupprättas patriarkalismen, och i det enda senare bevarade brevet, uttrycker sig arbetarna åter med stor underdånighet och ställer inga krav. I sista hand upprätthölls makten därmed av lagen.

Patriarkalismens språkbruk

Den andra frågan kan ses som ett försök att komma bort från vad många kritiserat med patriarkalismen, nämligen ovanifrånperspektivet.

Jag menar i strid med framför allt Börje Harnesk att man kan identifiera relationerna mellan patron och klient som just ömsesidiga och dessutom som en sekulariserad relation. Detta då det ingenstans görs referenser till högre makter. Därmed inte sagt att dessa relationer inte hämtade sin legitimering från katekesen och hustavlan, detta visar bland annat det faktum att det bedrevs viss katekesundervisning i skolan. Själva relationen mellan arbetarna och patronen anser jag kunna betecknas som *sekulär* och *individualiserad*.

Rent konkret uttrycktes detta på olika sätt. Patronen talar ofta om att han ser på arbetarna med ömhet och beträffande spannmålspriser skriver han ofta om sin märkbara förlust på priset. Arbetarna säger sig se på patronens godhet, och att de har förtroende för att han vill lindra deras nöd. Under perioden 1770-1787 ställer de dock mer specifika krav, och dessa stämmer väl in med Thompsons text om den engelska massans moraliska ekonomi. Detta då arbetarna på alunbruket vid sina klagomål i huvudsak försvarar äldre rättigheter, till exempel beträffande uppvägningen av spannmål, som man klagade över såväl 1770, 1776 och 1782. Arbetsnedläggelsen 1787 kan ses som det sista uttrycket av detta slag, då arbetarna krävde att den gamla seden skulle kvarstå, vilket nekades dem i bergstingsprotokollet. Dessa klagomål stämmer som tidigare nämnts inte överens med den patriarkala relationen, som präglades av underdånighet respektive godtycklig välvilja.

Synen på skuldsättningssystemet

Genom att analysera förändringarna under 1768 i ljustet av 1758 års löneförslag framgår det att skuldsättningssystemet tjänade två huvudsakliga syften. Det ena var att kompensera inflationen: genom att öka skulden men bibehålla lönen fick alunbruket en fördel genom att man kunde behålla lönerna oförändrade och ett oförändrat antal pengar i omlopp. Det andra syftet var att arbetarnas bindning till bruket blev desto starkare än vad den varit tidigare. I och med att systemet sedan minskade i betydelse låg tonvikten troligen vid den första förtjänsten. En förändring av synen på skuldsättningssystemet kan konstateras under denna period. Detta betydde dock inte att arbetarnas situation drastiskt förbättrades när skulderna sedan

avskaffades, då det är först efter detta som klagomålen börjar strömma in. I och med att arbetarna inte längre fick ta ut varor för mer än vad man tjänade, var de känsligare för prisökningar om lönerna inte hängde med, och lönerna kom inte heller att ökas mer mellan 1768-1787. Att skulderna plötsligt avskaffades skall främst förstås av framför allt ett skäl; nämligen att skulderna var så höga att bruksledningen ansåg att det gjorde arbetarna ovilliga, något Sigvard Montelius tidigare konstaterat beträffande Fagerstabruken. Skuldsättningen försvann inte heller helt, även om det längre fram endast förekommer mindre skulder. Inom annan bergshantering och hantverk var skuldsättningen dock betydande även under 1800-talet, vilket bland annat Ottosson visar i sin avhandling.

Avskrivningen av skulder 1768 blev inte enbart till en fördel för arbetaren, även om det troligtvis minskade bindningen till bruket när arbetskontraktet var avslutat. Det faktum att många stannade kvar vid bruket i flera släktled talar om att bindningen inte enbart upplevdes som något tungt ok för arbetarna, som istället protesterade över spannmålspriserna.

Ottosson visade i sin avhandling hur skulder kunde överföras mellan olika glasbruk, vilket inte var fallet i Andrarum där det inte fanns några närliggande industrier. Istället skriver man 1768 från bruket till greve Piper om att de som skulle permitteras som skuldsatta när som helst kunde kallas tillbaka, vilket påminner om feodala förhållanden. För de 50 som permitterades i maj samma år och som hade betydande skuld blev sannolikt resultatet detta. Samtidigt hade brukets nedgångsfas inletts, så det är inte säkert att de kunde kallas tillbaka, då man gjorde inskränkningar i driften.

Sammanfattningsvis förändrades synen på skuldsättningssystemet under perioden, vilket framför allt var ett resultat av uteblivna löneökningar och inflation, som gjorde skulderna orealistiskt höga. De försvann dock inte helt, och åtminstone så länge arbetarna var kontrakterade vid bruket tjänade det som en bindning, då skulderna annars åter skulle beräknas.

Utblick

I denna uppsats har jag studerat en kortare period i brukets 280-åriga historia. En längre studie hade kunnat sätta in alunbruket som ett exempel på Sveriges utveckling vad gäller hanteringen av arbetskraft. I senare handlingar från 1800-talets mitt finns som ett exempel helgdagsersättning, något som var otänkbart vid tiden för denna studie.

4. Käll- och litteraturförteckning

Källor

Tryckt material

Gillberg, Johan, *Historisk, oekonomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län uti hertigdömet Skåne*, Lund 1767 (faksimileutgåva Lund 1980)

Otryckt material

Andrarums alunbruk sektionensarkiv på Cristinehof

D/IIa:3 brev 23 april 1782

D/IIa 8 fyra brev angående arbetarna 1776

D/IIa:17 handling 3 mars 1768 angående ordning och bestämmelser för brukets arbetare

D/IIa 24 Förteckning öfwrer arbetarnas skuld wid Bruks Contoiret år 1791

D/IIa:31 bergstingsprotokoll 1787

D/IIa:33 handling rörande alunbruket och dess arbetare 1767

D/IIa:34 längd 1735

D/IIa:40 sommardaglön för åtta dagar 1760

D/IIa:43 skuldförteckning 1761

D/IIa:44 skuldförteckning 1762

D/IIa:45 skuldförteckning 20 september 1768 samt permittering

D/IIa:59 Skrivelse angående den gamle arbetaren Jöns Löfdal

D/IIa:61 Hovkamrer Broomés löneförslag 1758

D/IIIa:15 Mantalsbok 1787

F/1:4:9 längd 1743

F/1 4:8 anställningskontrakt mm 1757-58

G/III 4:1 1765 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk.

G/III 4:2 1766 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk

G/III 4:7 General Liqvidation öfver Samtelige Arbetarnes Upbörd och Förtienst vid Andrarums Alunbruk de Fyra Sidsta Månader Pro Anno 1770

G/XII 1 Förteckning över Inlutne och Inbetalade Armbössepenningar

Huvudarkivet för Christinehofs slott

D/IX 1:2 brev 30 mars 1782

D/IX 1:3 lönespecifikation, hospital mm 1770

F/IIIc:7 bergstingsprotokoll 1768

F/IIIId:8 bergstingsprotokoll 1770

Thure Nilssons arkiv om Andrarum, Landsarkivet Lund

TNA 5:11 Bergstingsprotokoll 1760
TNA 8:2 Bergstingsprotokoll 1719
TNA 19:2 Nettobehållning för 1753
TNA 21:1 Avräkningssedel för Bruksarbetaren Nils Larsson Gyng
TNA 21:2 Avräkningssedel för Bruksarbetaren Måns Torkelsson
TNA 21:17 Fyra dokument rörande Jöns Löfdal
TNA 21:18 Exempel på avdrag på lönen 1758
TNA 21:20 Löner för betjänter mm på bruket 1758
TNA 21:35 Försäljningen av de två Beckska pannorna till Carl Fredrik Piper 1763
TNA 21:49 Tabeller visande arbetarnas daglöner 1768-1771
TNA 22:11 Bruksarbetarnas klagan 1792
TNA 34 a:1 Nummerförteckning över samtliga hus 1770

Litteratur

- Andersson, Bo – Svensson, Thommy (red), *Boken om Jonsered. Samhälle och idrott*, Göteborg 1985
- Andersson, P. Gunnar, *Alun och ark, kalk och krut*, Stockholm 1974
- Ankarloo, Bengt, "Patriarkatet" i *Scandia* 1999:1 s 5-19
- Boëthius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk*, Stockholm 1951
- Carserud, Leif, *Enviromental geology of mining, An example from a shale processing industry*, Lund 1982
- Dahlgren, Stellan – Florén, Anders, *Fråga det förflutna*, Lund 1996
- Den svenska historien* band 8, Stockholm 1989
- Den svenska historien* band 9 Stockholm 1989
- Droste, Heiko, "Språk och livsform" i *Scandia* 1998:1
- Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare*, Lund 1987
- Edgren, Lars, "Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen" i *Historisk Tidskrift* 1991:1 s 104-115
- Florén, Anders, *Disciplinering och konflikt*, Uppsala 1987
- Florén, Anders, "Klasskamp utan fackförening" i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1991:1 s 3-25
- Florén, Anders, 1994, "Labour Conflicts in Proto-Industrial Iron Produktion" i *Before the unions*, s 83-114
- Harnesk, Börje, "Den föränderliga patriarkalismen, *Historisk Tidskrift* 1987:2 s 235-238

- Harnesk, Börje *Legofolk*, Umeå 1990
- Harnesk, Börje, "Patriarkalism och lönearbete" *Historisk Tidskrift* 1986:3 s 326-355
- Heckscher, Eli, *Sveriges ekonomiska historia volym 2 – Det moderna Sveriges grundläggning första halvbandet*, Stockholm 1949
- Henriksson, Håkan, "Kvinnor i gruvarbete" i *Med hammare och fackla XXXIII*, Stockholm 1994
- Jonsson, Per, *Finntorparna i Mången*, Lund 1989
- Jönsson, Swen, *Andrarum – en socken- och bruksskildring*, 1976
- Jörberg, Lennart, *A History of Prices In Sweden*, vol 1-2, Lund 1972
- Karlbom, Rolf, *Hungerupplopp och strejker 1793-1867*, Lund 1967
- Karlsson, Per-Arne, *Järnbruken och ståndssamhället*, Stockholm 1990
- Lis, Catharina – Lucassen, Jan – Soly, Hugo, 1994, "Introduction" i *Before the unions, Wage earners and collective action in Europe, 1300-1850, International Review of Social History vol. 39 supplement 2*, Amsterdam 1994
- Magnusson, Lars, 1987, "Patriarkalism och social kontroll" i *Arkiv* 1986:33 s 46-61
- Magnusson, Ulf, *Från arbetare till arbetarklass*, Uppsala 1996
- Montelius, Sigvard, *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1785*, Falun 1962
- Montelius, Sigvard – Utterström, Gustaf, Söderlund E., *Fagerstabrukens historia, V, Arbetare och arbetarförhållanden* Uppsala 1959
- Nationalencyklopedin*, band 19, Höganäs 1995
- Nilsson, Torsten, "Verkalinjen" i *Gärds härads hembygdsförenings årsbok* 1996 s 84-91, Tollarp 1996.
- Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen*, Lund 1999
- Pleijel, Hilding, "Patriarkalismens samhällsideologi" i *Historisk Tidskrift* 1987:2 s 221-234
- Stoltz, Elof, *Andrarums alunbruk. En försvunnen bruksbyggd*, Lund 1932
- Stoltz, Elof, "De Skandinaviska alunbruken" i *Tekniska muséets årsbok* 1934 s 96-100
- Stoltz, Elof, *Jockum Beck och Andrarums alunverk*, Stockholm 1979
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*, Stockholm 1978
- Svensson, Anna, "Andrarums alunbruk", *Ale* 1973:3 s 23-32

Svensson, Anna, "Andrarums alunbruk II", i *Ale* 1974:1 s 19-26

Svensson, Thommy, *Från ackord till månadslön*, Göteborg 1983

Thompson, E P, *Customs in Common*, London 1993

Thompson, E P, *Herremakt & folklig kultur*, Malmö 1983

Thompson, E P, *The Making of the English Working Class*, New York 1966

Wallin, Curt, *Kalkugnen i Andrarum 1550-1621*, Tomelilla 1980

Otryckt litteratur

Kihlstedt, Åsa, *Kvinnors liv och verksamhet vid Andrarums Alunbruk under 1700-talet*, 1998